

Պողոս Անանեանը ճշտել է, որ Արիստակէսը հայրապետ է դարձել 320 թ., Նիկիայի տիեզերական ժողովից 5 տարի առաջ¹⁵։ Համարում է նաեւ, որ Տրդատը մահացել է 330 թ.։ Բայց այստեղ չենք քննարկելու թագաւորների եւ կաթողիկոս/հայրապետների իշխանութեան ճշգրտութեամբ ժամանակաշրջանների հարցերը։ Մեր խնդիրը վաղ շրջանի պատմիչների տեղեկութիւններն ու պատկերացումներն են քրիստոնէութեան տարածման շրջանի ներքին յարաբերութիւնների մասին, առաւելապէս Մեծ Հայքի Բարձր Հայք եւ Ծոփք նահանգների հետ կապուած։ Թէ ինչու բուռն կեանքով ապրած Գրիգոր Լուսաւորչի յանկարծ «սիրեց լեռներն ու ամայութիւնը»՝ պատմում է նրա ժամանակակից, աշակերտ եւ Տարօնի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր համարուող ասորի Զենոբ Գլակը. Եւպիմանի՝ Գլակայ վանքում վանահայրութեան օրերում Գրիգորը գնում է Տարօնի Գլակայ վանքի մօտ Աւետեաց բլուրում ճգնող Անտոնի¹⁶ ու Կրօնիդեսի մօտ եւ երեք ամիս մնում նրանց հետ։ Սակայն նրանք Գրիգորին խորհուրդ են տալիս հեռանալ այդտեղից. «... գնա, — ասում են, — յանապատ յանմարդաբնակ տեղիս, զի մի

ոք փառաւորութիւն մատուցանէ քում սրբութեանդ։ Իսկ նորա ելեալ գնաց ի Մանեայ ալրսն, կացեալ անդ ամս է՝ վախճանի ի կենացս ի փառս Աստուծոյ»¹⁷։ Զենոբ Գլակին հաւատալու դէպքում՝ դա եղել է դեռեւս Տրդատի թագաւորութեան շրջանում։ Բայց Տրդատի թագաւորութեան օրօք Գրիգոր Լուսաւորչի փառքն իր բարձրագոյն կէտին էր։ Կարո՞ղ ենք ենթադրել, որ Լուսաւորչի Մանեայ ալրքաշուելու ժամանակը (իհարկէ, եթէ այն իրօք որեւէ իրական հիմք ունի), պիտի համապատասխանէր Տիրանի թագաւորութեան շրջանին, երբ հայրապետները դեռ լուսաւորչական տոհմից էին, բայց արդէն արքայական հովանաւորութիւն էին վայելում եւ նոյնիսկ իրար յետեւից սպանւում էին։ Չքննարկելով Լուսաւորչի մահուան իրական ժամանակի հարցը՝ չբացառենք, որ նրա ճգնաւորութիւնը Մանեայ ալրում հարկադրուած գործողութիւն էր («զի մի՛ ոք փառաւորութիւն մատուցանէ քում [իմա՛ իր] սրբութեանդ»)։ Դա մեզ

17 Պատմութիւն Տարաւնոյ, Գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ե, Է դար։ Ամթիլիսա, 2005, էջ 1043։ Զենոբ Գլակի - Յովհանն Մամիկոնեանի Պատմութեան ձեռագրերի մէկ այլ խմբում այս դրուագն այլ կերպ է ներկայացնում. Զենոբը Գլակայ վանքի վանահայր մնաց 20 տարի։ Նրան յաջորդեց Եւպիմանը՝ Անտոնի աշակերտը, 30 տարի։ Սրա ժամանակ էր, որ սուրբ Գրիգորը եկաւ Գլակայ վանք, բարձրացաւ [եղաւ] Աւետեաց կոչուած բլուրը՝ Անտոնի եւ Կրօնիդէսի մօտ եւ 4 ամիս մնաց այնտեղ։ Այնուհետեւ անցաւ գնաց Մանեայ կոչուող անապատը, որտեղ 7 ամիս մնալուց լեռնոյ վայելանքներէ՝ ի փառս Աստուծոյ (Յովհանն Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւնոյ, Աշխատութեամբ եւ առաջաբանով՝ պատմ. գիտ. թեկնածու Աշ. Արքաւանդեանի, Մատենագիտական խմբագիր՝ Ե. Տեր-Մինասյան, Երեւան, 1941, էջ 59)։ Սա, հաւանաբար, Զենոբ Գլակի տեքստը շարունակող Յովհանն Մամիկոնեանի խմբագրումն է. Գրիգոր Լուսաւորչին ազգական եւ նրա գործի հետեւողական պաշտպան Մամիկոնեան ընտանիքի անդամ պատմագրի համար անպատուաբեր պիտի լինէր Լուսաւորչի փառագրկման ժամանակի եւ փաստացի փախուստի յիշատակումը։

15 Հ. Պողոս Անանեան, Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը եւ պարագաները, Վեցերկ - Ս. Ղազար, 1998, էջ 98։

16 Մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբ Անտոն ճգնաւորի մատու կար Սասունի Անդոկ լեռան վրայ։ Լեռն ինքը սրբազան եւ ուխտավայր էր շրջակայ ոչ միայն հայերի, այլեւ քրդերի, ասորիների ու արաբների համար։ Անդոկ սար ուխտի էին գնում այնտեղ երկնային լոյս տեսնելու համար (Վ. Պետրոսյան, Սասնա ազգագրությունը, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1965, էջ 326-327)։ Անդոկի հիւսիսային ստորոտի ուժեղ ժայթքումով դուրս եկող «պայթող աղբիւրի» ժայթքի միջից էր դուրս եկել Սասունցի Դաթի Բուռնիկի Զալալին։ Անդոկի լեռան մէջ ծով է. ջուրը գալիս է Անդոկի ընդերքից, որ ապրում են հրեղէն ձիեր, որ երբեմն-երբեմն աղբիւրից դուրս են թռչում, դիտում արեւն ու աշխարհը, բայց երբ մարդու հոտ են առնում կամ մարդ են տեսնում, ձկան պէս սուզում են նոյն աղբիւրի մէջ (Անդ, էջ 330-331, 383)։

ինչ-որ չափով փախուստ ու թաքստոցի ընտրութիւն է յիշեցնում, եւ ընտրութիւնն էլ դժուար չէր՝ Դարանաղիի անմարդաբնակ, անմատչելի, մշտապէս ըմբոստ տարածքը եւ շատ փախստականների թաքստոց Մանեայ ալրը։

Դժուար է ասել, թէ որտեղից էր Զենոբ Գլակին եւ այլ պատմիչներին յայտնի, որ Լուսաւորչի մահացել է հէնց Մանեայ ալրում, բայց այնքան անկատ է մնացել նրա մահը, որ ոչ ժամանակի, ոչ յուզարկաւորութեան մասին ոչինչ յայտնի չի եղել, եւ նրա նշխարների գիւտը Մանեայ ալրի մօտերքում շատ աւելի ուշ պիտի լինէր. ինչպէս Մովսէս Խորենացին է գրում, երբ «մեր կողմերում հաւատն ամրացաւ եւ հաստատուեց, շատ ժամանակ անցնելուց յետոյ նա յայտնուեց Գառնիկ անունով մի բնակչի, եւ ապա սուրբ Գրիգորի ճշխարները բերուեցին եւ թաղուեցին թորդան գիւղում»¹⁸։ Յամենայն դէպս, Խորենացին արդէն գիտէր Գրիգորի նշխարների գիւտի մասին։ Տրամաբանօրէն սա պիտի համապատասխանէր Լուսաւորչի տոհմի՝ Աղբիւրնոսների տոհմին յաջորդած կաթողիկոսական զահակաւորութեան երկրորդ շրջանին, գուցէ՝ Գրիգորի ծոռ Ներսէս Մեծի (353-373 թթ.) հայրապետութեան, կամ նոյնիսկ երրորդ շրջանին՝ Սաթեան, կամ նոյնիսկ երրորդ շրջանին տահակ Ա. Պարթեւի կաթողիկոսութեան տարիներին (387-436 թթ.)։

Իրական են այս դէպքերը, թէ՞ աւանդութի վերածուած զրոյցներ են՝ մեզ հետաքրքրող հարցի առումով կարեւորն են որպէս տուեալ դէպքում քաղաքական իշխանութի յայտնի վայրեր։ Խորենացու թաքստոցի մեկտեղ պատկերացումների հաշիւում իշխող պատկերացումների հետ մաճայն՝ Գրիգորի մեկուսանալուց յետոյ մահացել 10 տարի յամառօրէն շարունակել

է իր գործը։ Մերացած արքան, սակայն, դէմ յանդիման էր մնացել բողոքաւոր հասարակութեան հետ եւ ինքն էլ է որոշել մեկուսանալ։ Խորենացին գրում է. «բայց այստեղ ես չեշտելու եմ մեր ազգի խստասրտութիւնը, այլեւ ամբարտաւանութիւնը սկզբից մինչեւ այժմ, որ նրանք ... դիմադրում են թագաւորի կամքին քրիստոնէական կրօնի վերաբերմամբ... եւ թագաւորը, չկարողանալով այս բանը ներել, դրո՞ւմ է երկրային պսակը եւ գնում երկնային պսակի հետեւից, շուտով հասնելով այն տեղը, ուր Քրիստոսի ճգնաւորը (Մանին) լեռների քարայրերում է ապրել... [բայց] նրա հետեւից մարդ են ուղարկում [եւ] թունաւոր ըմպելիք են տալիս...»¹⁹։ Ըստ այս աւանդութեան՝ Տրդատն էլ է փաստացի քաղաքական փախուստի համար ընտրում նոյն Դարանաղի գաւառի Մանեայ ալր քարանձաւը, սակայն այս անգամ փախստականների այս աւանդական թաքստավայրը նրան սպանուելուց չի փրկել։

Երկու՝ պարսկամէտ եւ հռոմէամէտ թեւերի բաժանուած հայկական աւազանու մի մասը տեւական ժամանակ չէր ընդունում քրիստոնէութեան քաղաքական ընտրութիւնը, բայց նաեւ՝ քրիստոնէական բարքերը, ինչը բախումներ էր առաջացնում նոյնիսկ թագաւորների, ազնուականների եւ բարձրաստիճան հոգեւորականների միջեւ։ Այդ բախումների՝ յաճախ ողբերգական լուծումներն ամենից աւելի յաճախ տեղի էին ունենում հայրապետանիստ հանդիսացող եկեղեցի եւ դրան յարող Դարանաղի գաւառներում եւ շրջականերում։ Ընդամենը եօթ տարուայ հայրապետութիւնից յետոյ Ծոփքում է սպանուել Գրիգոր Լուսաւորչի որդի եւ նրանից հայրապետութիւնը ժառանգած Արիստակէսը։ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը յետագայում գրում է, որ Արիստակէսը քրիս-

19 Խորենացի, էջ 159։

18 Խորենացի, էջ 157։

ըսակցքին արդեն քրդաբնակ³⁹: Չարսան-
ճագի շրջանի Մոխնտի (Մոգտուն) գիւ-
ղում կային Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Ա-
րիստակէս, Ս. Վրթանես եկեղեցիներ,
դրանց կողքին՝ Ս. Բարդուղիմէոս, Ս. Յու-
սիկ, Ս. Նիկողայոս, Ս. Ներսէս եկեղեցիներ
ի աւերակները⁴⁰: Սրբերի այս ցանկից Ա-
րիստակէսը եւ Վրթանէսը Լուսավորչի որ-
դիններն էին, Ս. Յուսիկը՝ թոռը, Վրթանէսի
որդին: Ինչքան զօրաւոր պէտք է եղած
համարուէր այս Մոգտունը, որպէսզի ջա-
նային այդքան հզօր քրիստոնէական
սրբերով ճնշել, «ծածկել» նրա դերը: Այս
գիւղում էր գտնուում նաեւ Դերսիմի ալեւի
քրդերի պաշտամունքի գլխաւոր չորս օ-
ջախներից մեկը՝ Պամասուրի օջախը, որն
իր հերթին աւանդադրոյցը կապում էր Ս.
Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հետ եւ գիւ-
ղում կառուցուել էր նաեւ Ս. Մեսրոպ ա-
նունով եկեղեցի⁴¹: «Ուր կար Մոգտուն,
շրջակայքում անխուսափելի էր թիւը (հո-
ղաբլուր)», - գրում է Հալալեանը եւ ներկա-
յացնում Չարսանճագի շրջանում, Ղըզըլ-
քիլիսէի ջրի արեւելեան ճիւղի Քղիից հո-
սող Բերրիի ջրին միացող մասում
գտնուող թիւը, որում 20-րդ դարակից
սպրում էին 160 հայեր եւ 40 քրդեր⁴²:
Նախկին եկեղեցի գաւառում, Երզնկայի
մօտ կար նաեւ Թլկան անունով գիւղ եւ
Թլակոյ սար⁴³: Թլկան գիւղը թերեւս յիշա-
տակուած «Թլկան Վերին» գիւղն է⁴⁴:

39 Անդ, էջ 84:

40 Անդ, էջ 96:

41 Հ. Խառատեան, Հայ-ալեւիական սոցիալ-կրօ-
նական սինթէզը Դերսիմի ալեւիների աւանդա-
գրոյցներում, - Հանդէս Ամսօրեայ, 2014, ԾԻԸ
տարի, ս. 224-229:

42 Գ. Հալալեան, Դերսիմի հայերի ազգագրութու-
նը, էջ 97:

43 Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանյան Թուր-
քիայում: Փաստաթղթերի ժողոված: Բիթլիսի
նահանգ: «Հայաստանի ազգային արխիւ», հտ.
3, Երեւան, 2012, էջ 193:

44 Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ.
Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջան-

եկեղեցի՝ հեթանոսական աստուա-
ծութիւններով առատ հնագոյն թիւ աւանի
մասին շատ խօսեցինք: Սա այն թիւն է, որ
Գրիգոր Լուսավորչի անձնական կալուած-
քը դարձաւ եկեղեցի գաւառի հետ միա-
սին եւ Դ դարից հայրապետանիստ էր:
Այստեղ Նանէական մեհեանը քանդելուց
յետոյ դրա վրայ կառուցուել է այն վան-
քը, որը յետագայում յայտնի էր թիւի
վանք անունով (Թիւայ, Թիւնի, Թլայ
վանք, Ջուխտակ հայրապետ, Ջուխտակ
սուրբեր): Դերսիմում կային նաեւ թիւ⁴⁵
եւ թիւլի⁴⁶ անուններով գիւղեր: «Թլխա-
սի» / «Թլխասի ջուր» էր կոչւում Մնձուր
լեռան արեւմտեան գագաթից սկիզբ առ-
նող Եփրատի վտակներից մեկը⁴⁷, որի ա-
փին, Մնձուրի լեռնաշղթայի ստորոտին,
Երզնկայի գաւառակում էր գտնուում
«Թլխաս» / «Թլիխաս» անունով գիւղը⁴⁸:
Մեծ Դերսիմում եւ յարակից շրջաններում
կային բազմաթիւ այլ թիւ-եր եւ «թիւ» /
«թալ» / «թել» արմատով տեղանուններ:
Դրանք բնակավայրերի, բերդերի, ամրոց-
ների, լեռնագագաթների, գետ-գետակնե-
րի, լճերի, ուխտավայրերի, աղբիւրների ա-
նուններ են: Չարսանճագի տարածքում
հայերով բնակեցուած այլ թիւ կար Խոզա-
թի ջուր վտակը Արածանիին միանալու
տեղում, ջրի ձախ, իսկ Արածանիի աջ ա-
փին, Բերդակ եւ Ուռեկ գիւղերի միջեւ:
Ըստ աւանդութեան՝ ժամանակին այստեղ
եկեղեցի է կառուցել Թադեւոս առաքեա-
լը⁴⁹: Այս թիւի մասին գրելիս, Գ. Հալա-
լեանն աւելացնում է. «Թիւ անունով գիւ-

ների տեղանունների բառարան, հտ. 2, ԵՊՀ
հրատարակչություն, Երեւան, 1988 (այսուհետեւ՝
ՀՀՕՏ բառարան), էջ 456:

45 Անդ, էջ 431:

46 Անդ, էջ 432:

47 Գ. Հալալեան, Դերսիմի հայերի ազգագրութու-
նը, էջ 12:

48 Անդ: ՀՀՕՏ բառարան, հտ. 2, էջ 451, 456:

49 Գ. Հալալեան, Դերսիմի հայերի ազգագրութու-
նը, էջ 94:

ղերն ու աւանները մի քանիսն էին Եփրա-
տի եւ Արածանիի միջագետքում, որն ըստ
երեւոյթին կապւում էր Անահիտի պաշտա-
մունքի հեռաւոր արձագանքների հետ»⁵⁰:
Չարսանճագում հանդիպում են նաեւ թիւ
Վերին⁵¹ Տինկ գիւղի մօտ, թիւ Ներքին, եւ
Թիւ Փոքր գիւղանունները: Չնայած «Հա-
յաստանի եւ յարակից շրջանների տեղա-
նունների բառարանի» հեղինակները Չար-
սանճագի բնակավայրերից յիշատակուող
թիւ Բերդակի, թիւ Ներքին, թիւ Փոքր,
Թլակ անունները համարում է գիւղի՝
Խարբերդից 8 կմ հիւսիս-արեւելք
գտնուող թիւի անուան տարբերակներ⁵²,
բայց Գ. Սրուանձատեանը Չարսանճագում
«Թիւ Վերին»-ը եւ «Թիւ Բերդակ»-ը յիշա-
տակում է որպէս առանձին բնակավայրեր,
առաջինում՝ 8 տուն հայ, եկեղեցի, երկ-
րորդում՝ Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի եւ
նույն հայ բնակչութեամբ⁵³: Չարսան-
ճագում թիւ-երի բազմազանութեան մա-
սին է խօսում Հ. Հ. Ղ. Ինճիճեանը. «Սոյն
այս թուին լինել փէրթէքէտ գաւառն
Տիարպեքիւրոյ նշանակել յարքունի դիւա-
նագրին, որ եւ է վիճակ եւ գիւղաքաղաք ի
Չարսանճագին: Մերձ ի սա է եւ գիւղ մի
կոչեցեալ թիւ, զոր չէ պարտ շփոթել ընդ այլ
թիւ գիւղօրէս»⁵⁴:

Թիւ էր կոչւում Եփրատի աջակող-
մեան Գայլ վտակը⁵⁵, այն վտակը, որ անց-
նում էր եկեղեցի գաւառով եւ բաժանում
Արամազդի դուստր Նանէ աստուածուհու
մեհեանով թիւ աւանը Անահիտի մեհեա-

նով Երիզա աւանից⁵⁶: «Թիւլ» անունով
ուխտավայր կար Դերսիմում՝ Գուրգանաց
վանքի մօտ⁵⁷, «ս. Թալալոս» (նաեւ՝ Ս.
Թալալիա) վանք եւ ուխտատեղի՝ Ակն քա-
ղաքում: Թիւք գիւղ կար Գայլ/Թիւ գետի
ձախ կողմում, Տրապիզոնի Գիւմուշխանէի
գաւառում⁵⁸: Գայլ գետի արեւելակողմը,
«Եփրատայ բազկին արեւելեան ափը» Til
կամ Թիւ է յիշատակում Հ. Հիւբշմանը⁵⁹:
Նաեւ՝ Թիւքէ գիւղ Երզնկայ քաղաքից
հարաւ-արեւմուտք, Եփրատ գետի ձախա-
կողմեան հարթավայրում⁶⁰, որ թերեւս
նոյնն է, ինչ Մալաթիայի գաւառի կազ-
մում յիշուած Թելեկ/Տելեք (արեւմտահայ
հնչիւնաբանութեամբ՝ Դելեք) անունով
գիւղը⁶¹: Եփրատի ձախակողմեան սարա-
ւանդում, Մալաթիայում կար նաեւ «Թիւ
աքդերէ» անունով ոռոգուող դաշտ, որը
իրեւել կոտորուած հայերի «լքեալ գոյք»
թուրքական իշխանութիւնների կողմից ա-
ճուրդով վաճառուեց 1929 թ.⁶²:

Դերսիմի Չմշկածագի գաւառակի ձո-
րերից ը կոչւում էր Թլակձոր, իսկ այդ ձո-
րով հոսող՝ Արածանի գետի ձախ վտակը՝
Թլակայ ջուր⁶³: «Թալ» անունով գիւղ կար

56 Անդ, էջ 457: Հասանաբար հէց այս գետակը
նկատի ունի Գ. Ստեփանեանը՝ Թիւլայ անունով,
երբ նկարագրում է երգնկահայերի սարսափելի
ջարդը 1915 թ. Թիւլայի հովտում (Գ. Ստեփանե-
յան, Միջնադարից օրեր, Երեւան, 2009, էջ
122-126):

57 ՀՀՕՏ բառարան, հտ. 2, էջ 455:

58 Անդ, էջ 431-432:

59 Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները,
Թարգմանեց Հ. Բ. Պիլեզիկեան, Վիեննա,
Միսթարեան տպարան, 1907, էջ 130:

60 ՀՀՕՏ բառարան, հտ. 2, էջ 432:

61 Անդ, էջ 431:

62 Ս. Չեթինօղլու, Մի էջ Թուրքիայի մահմեդական
(թուրք, քուրդ եւ այլն) բուրժուազիայի մութ
պատմութիւնից: Յեղասպանութեան ժամանակ
Մալաթիայի օրինակը, - ՀՀ Պաշտպանութեան
նախարարութեան Դրաստամատ Կանաչանի
անվան Ռազմավարական Հետազոտութիւննե-
րի Ինստիտուտի Ռազմագիտական Հանդէս, 1-2
(83-84), 2015, էջ 202:

63 ՀՀՕՏ բառարան, հտ. 2, էջ 455:

50 Անդ:

51 Անդ, էջ 98:

52 ՀՀՕՏ բառարան, հտ. 2, էջ 449:

53 Գարեգին Սրվանձադան, Երկեր, հտ. 2, Հայկ.
ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1982, էջ 398, 399:

54 Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն
չորից մասանց աշխարհի. Ասիա, հտ. Ա, Վենե-
տիկ - Ս. Ղազար, 1806, էջ 226-227:

55 Գայլ գետ - Գաւ, Թիւ, Թիւլու գետ, Լիգոս, Լիկոս
(յունարէն՝ գայլ), Չարդախլուսու, սկիզբ է առ-
նում Երկայի Օվաճիկի լեռներից եւ թափում
նույն անունով թիւ աւանը, հտ. 2, էջ 449-451:

Եփրատ (ՀՀՕՏ բառարան, հտ. 2, էջ 449-451):

Թիլ գիւղից էր»¹³⁰: Քանի որ Ասողիկն ինքը Տարօնից էր եւ պիտի լաւ իմանար իր գաւառի բնակավայրերը, ուստի քիչ հաւանական է թուում, որ ԺԱ դարում այնտեղ Թիլ անունով ից աւելի բնակավայր լինէր, այլապէս պատմիչը կը մանրամասնէր Վասիլի ծննդավայր Թիլի տեղը: Սա կարեւոր է, որովհետեւ, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, աւելի ուշ Տարօն աշխարհում Թիլ անունով բնակավայրեր շատ կային:

Աւելացնենք, որ Հ. Ղ. Ինճիճեանը «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Ասիա» աշխատանքում «Գիւղօրէք Մշոյ յարեւելեան կողմն» բաժնում Մուշ գաւառի Թիլը յիշատակում է Ջախցըձոր, Դրդմետ գիւղերի շարքում՝ ծանօթագրելով. «Գիւղ հին առ որով անցանէ եւ ջուր ինչ, որ խառնի ՚ի Մեղրագետս»¹³¹: Այնուհետեւ նա Մուշի գիւղերի շարքում յիշորդը յիշատակում է «Մահազրակ»-ը, որի մասին մանրամասնում է. «Մահու ագարակ: Բլուր, յորում Սմբատ որդի գայլ Վահանայ թողեաց զգիւղունս թշնամեացն: Այժմ կոչի Մահազրակ, որ է գիւղ. տե՛ս ՚ի նոր Հայաստան. Թղթ. 191: Մահու բլուր: Յիշատակի առ Յովհաննու Մամիկոնէի «ճիւղ, ուր պատերազմեցաւ Սմբատ ընդ Վախտանկայ պարսկի, եւ յաղթեաց»¹³²:

Ագրակ (Մահազրակ) գիւղը Թիլի հետ միասին յիշատակւում է Մուշում տարածուած մի երգում.

Գնա՛ յԱգրակ, բե՛ր մանրուկ քար,
Գնա՛ ծրօնք, ցըրուէ՛ գտաւար,
Գնա՛ Մառնիկ, մանրէ՛ զծաւար,

130 Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երեւան, «Սովետական գրող», 1982, էջ 67:

131 Հ. Ղ. Վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Ասիա, հտ. Ա, էջ 191:

132 Հ. Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանայց, էջ 110-111:

Գնա՛ ի Թիլ, Փաշի ջաղաց,
Կե՛ր ըգտօնիկ, կե՛ր ըգրաղարջ»¹³³:

Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակ Մուշի գաւառի Մուշ գաւառակի Թիլ գիւղի բնակչութեան շարքը եղել է Դրդմետ, Յրօնք եւ այլ գիւղերի հետ միաժամանակ¹³⁴: Պարզ է, որ բոլոր այս գէպքերում խօսքն Անդոկ լեռան մօտ է դարձում անուանադրուած Թիլի մասին է:

ԺԹ դ. Տարօնում, սակայն, այս Թիլը միակ Թիլ/Թալ/Թել արմատով տեղանուն/բնակավայրը չէր: Թլչոգ/Թլչոգ/Թլչոգ(ը)¹³⁵ եւ Թելմըզ/Թլմիզ գիւղեր կային Բշերիկ գաւառակում¹³⁶, Թլմին եւ Թլթ անունով գիւղերը եւ Թլմիկ անունով աւերակը՝ Սասունի խուլք/խուլի գաւառակում¹³⁷: Հին, աւերակ Թալիբա/Թալու գիւղը Սասունի խարզան գիւղախմբում էր¹³⁸, իսկ Փսանք գաւառակում յայտնի, Տալոորիկ / Տալհորիկ / Դալհորիկ գիւղն էր, որին աւելի վաղ Թալհորիկ էին կոչում¹³⁹: Մուշ գաւառի Բուլանըխ գաւառակում էր գտնուում եւս Թիլ անունով գիւղ¹⁴⁰, ինչպէս նաեւ Մուշում, Կուրտիկ լեռան լանջին էր Թելիկ (Դելիկ) գիւղակը, որի անունով յետագայում խորհրդային Հայաստանում անուանակոչուեց Թալինի շրջանի Թլլիկ գիւղը¹⁴¹: Մուշի Մանազ-

133 Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հտ. 1, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1978, էջ 550:

134 Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Փաստաթղթերի ժողովածու: Բիթլիսի մահաճ, էջ 16, 20, 270:

135 Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հտ. 2, էջ 446:

136 ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 432, 451, 457:

137 Վ. Պետոյան, Սասունի եւ Տարոնի պատմաաշխարհագրական տեղագրությունը, էջ 68, 69; մոյմի՝ Սասնա ազգագրություն, էջ 15:

138 Վ. Պետոյան, Սասունի եւ Տարոնի պատմաաշխարհագրական տեղագրությունը, էջ 72; մոյմի՝ Սասնա ազգագրություն, էջ 16:

139 Ա. Ղանալանյան, Աւանդապատում, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, էջ 202:

140 ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 450:

141 Անդ, էջ 432:

կերտի գաւառակում էր գտնուում Թալաբաշ/Թալախբաշ գիւղը¹⁴²: Թլնա աղբիւր կար Սասունի խիւնք գաւառակում¹⁴³:

Թիլ/Թալ/Թել արմատով տեղանուն/բնակավայրերի քանակը պատկանելի էր Դիարբեքիւրից Տարօն ընկած ողջ տարածքում՝ Դիարբեքիւրի նահանգի Արդանամադեհի գաւառում Թլխըձոր¹⁴⁴, Թելհիզու¹⁴⁵, Թլլղատի եւ Թլլխում/Թելխում¹⁴⁶ գիւղերը՝ Ջերմիկ աւանի մօտ, Թլալլի¹⁴⁷ եւ Թելլ¹⁴⁸ գիւղերը Դիարբեքիւրի նահանգում, Բիթլիսի նահանգի Սղերդի գաւառում՝ Տիգրիս եւ Բոհտան գետերի միախառնման շրջանում Թիլ գիւղաքաղաքը¹⁴⁹, Թիլլո/Դարեա Տիլլո եւ Թլանաւո գիւղերը¹⁵⁰: Զորբա գետի ափին էին Թելխուկ/Տելլուկ եւ Թելխան գիւղերը¹⁵¹: Թելճեղի/Թելճեղի գիւղը եւ Սեւ լեռներում գտնուող Թելքիւրան բերդը Դիարբեքիւրի Սեւերեկի գաւառակում էին¹⁵², Թիլմարջ/Թլմարջ/Թլմարջ եւ Թիլմին/Թլմին/Թլմին գիւղերը՝ Սիլվանի գաւառակում¹⁵³, Թելմին անունով բլրի մօտ¹⁵⁴:

Թիլ/Թալ/Թել արմատով տեղանուններ կային նաեւ Վանում՝ Թլուանց գիւղը Վանի նահանգի Շատախի գաւառակում եւ Թլորաք/Տլորաք գիւղատեղին Վանի նահանգի Վանի գաւառում¹⁵⁵, Վանա լճի հա-

րաւային ափին զուգահեռ ձգուող, 3000 մ բարձրութեամբ Թելլու լեռնաշղթան¹⁵⁶:

Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում շատ կային նաեւ «Թալ» արմատանունով ուխտավայրեր՝ արդէն յիշատակուած «Ս. Թալալոս» (նաեւ՝ Ս. Թալալիա) վանքն ու ուխտատեղին Ակն քաղաքում, Բասենի «Թալալոցի ծառ»-ը Չիրուկ գիւղի ճանապարհին¹⁵⁷, «Թալաթոյ» քարերը Մուշում¹⁵⁸, «Թալալոս» կոչուող ծակ քարերը Վանի նահանգում եւ Սուրբ Թալալոս ուխտատեղին Վան քաղաքին յարող Արտամետում¹⁵⁹, «Թալալոց» ուխտավայրը խնուսում¹⁶⁰, «Թել» անունով ուխտավայրը Դերսիմում¹⁶¹ եւն:

Արեւելեան Հայաստանում նոյնպէս Թիլ/Թալ/Թել արմատով տեղանուններ քիչ չեն: «Թելիկ» (Թելիք, Թելլիկ) անունով գիւղ կար Կարսի մարզի Կաղզուանի օկրուգում, Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում՝ Թելեակ գիւղը, իսկ նոյն մարզի Արդահանի օկրուգում կար «Թելիօղլի»/Թելիօղլի գիւղը¹⁶²: Հ. Ղ. Ինճիճեանն այստեղ յիշատակում է Թուլկոմ եւ Թուլդենց կամ Թուլլենց դենք գիւղերի անուններ¹⁶³: Թալ/Թիլակ/Թիլլաք-գիւղը կար Երեւանի նահանգի Նախիջեւանի գաւառի Օրդուբադի շրջանում¹⁶⁴, Թիլլի էր կոչուում Հայկական լեռնաշխարհի Անտիպոնտական

142 Անդ, էջ 392:

143 Անդ, էջ 457:

144 Անդ, էջ 456; Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հտ. 2, էջ 418:

145 ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 432:

146 Անդ; Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հտ. 2, էջ 417:

147 ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 455:

148 Անդ, էջ 433:

149 Անդ, էջ 449:

150 Անդ, էջ 451, 455:

151 Անդ, էջ 432:

152 Անդ:

153 Անդ, էջ 451, 457; Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հտ. 2, էջ 448:

154 ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 432:

155 Անդ, էջ 451, 455:

156 Անդ, էջ 432:

157 Գ. Ա. Հակոբյան, Ներքին Բասենի ազգագրությունը եւ բանահյուսությունը, Երեւան, «Հայաստան», 1974, էջ 263:

158 Ե. Լալայան, Մուշ-Տարօն, «Ազգագրական հանդէս», գիրք 26, Թիֆլիս, 1916, էջ 186:

159 Ե. Լալայան, Վասպուրականի ազգագրութիւն, վաճ, Տոսպ եւ Հայոց ձոր. Մարդաբանական համաժողով տեղեկություններ, հտ. 20, № 2, Թիֆլիս, 1910, էջ 183:

160 ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 392:

161 Անդ, էջ 455:

162 Անդ:

163 Հ. Ղ. Վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Ասիա, հտ. Ա, էջ 130, 134:

164 ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 450-451:

Ք. յ. Ա-Բ դարերում առասպելներ հաւաքած եւ գրանցած հեղինակ Հիւգինուսը (լատ.՝ *Gaius Julius Hyginus*) Տելեֆի կողմից Տելեֆրանտի թագաւորութիւնը ժառանգելու եւ Տրոյայի դէմ գնացող յոյների դէմ պատերազմը յաղթելու մասին առասպելների մի փոքր այլ տարբերակներ է ներկայացնում²¹⁷, բայց բոլոր դէպքերում շղթան նոյնն է:

Ի տարբերութիւն յունական գրականութեան՝ Արկադիական անցեալը եւ Տրոյական պատերազմի ընթացքում Մէոզիայում յայտնուած հելլէնների դէմ տարած յաղթանակը Տելեֆին դարձրել են Մէոզիայի բնակիչների հերոսը, եւ նրանք իրենց համարել են Տելեֆի հետ միասին Արկադիայից Մէոզիա տեղափոխուածներ: Տրոյական դէպքերից հազարից աւելի տարիներ յետոյ Պերգամոնում՝ Մէոզիական կենտրոնում յայտնուած Բ դարի յոյն հեղինակ Պաւսանիասը գրառել է այս պատմութեան արձագանքների ժողովրդական աւանդազրոյցը. «Ագամեմնոնի հետ Տրոյա գնացողները մոլորուել են եւ ափ իջել Մէոզիայում, որտեղ կռիւ է եղել... Սրա յիշատակի համար Կալիա հարթավայր մտնող էլէա քաղաքի հրապարակում բաց երկնքի տակ գտնուող քար կայ, եւ տեղի բնակչութիւնը, ինչպէս ասում են, այստեղ մեռեալներին զոհեր է մատուցում»²¹⁸: Տելեֆը համարւում էր մէոզիական բնակչութեան, Պերգամոնի եւ դրա թագաւորների տոհմի առաջնորդը եւ ազգային հերոսը եւ, ըստ Պաւսանիասի, իրենք իրենց հա-

մարում էին Տելեֆի հետ միասին Արկադիայից Ասիա տեղափոխուածներ²¹⁹: Լ. Գինդինը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս է պաշտամունքային հերոս Տելեֆը դառնում յունական աւանդութիւնների էպիքական հերոս, պատմութեան գործող անձ ²²⁰: Նա տարբերակում է Մէոզիայի Տելեֆի դերը Արկադիայի Տելեֆից: Արկադիայում Տելեֆը պաշտամունքի հերոսներից է, Միզիայում՝ գործող անձ:

Որքան էլ յունական առասպելաբանութիւնը Տելեֆին Հերակլէսից է սերուած համարում, այնուամենայնիւ յունական Փոքր Ասիայում Տելեֆն օտար էր, «սեւ աբիւն», եւ մինչեւ Ք. յ. է դար նրա դեմոնական բնոյթի հետքերը, ինչպէս ցոյց է տալիս գերմանացի հետազոտող Խ. Խիմմելը, նկատուում էին²²¹: Դրանք պարունակում էին օտար, խեթական Տելեպինուի հետ Տելեֆի ծագումնաբանական կապի արձագանքը:

Յունական միջավայրում Տելեպինուի այլ կերպարանափոխութիւն էր Տելեպոլեմը: Տելեֆի նման նա էլ է համարուել Հերակլէսի որդիներից ը: Գայուս Հիւգինուսը Տելեպոլեմին յիշում է դեռ Տելեֆից առաջ: Ըստ Հիւգինուսի ցանկի՝ Տելեֆը Հերակլէսի եւ Ալէայի դուստր Աւգիի զաւակն է, իսկ Տելեպոլեմը ծնուել է Հերակլէսի եւ Աստիոխի կապից²²²: Դիոդորոս Սիկիլիացին նոյնպէս Տելեպոլեմին Հերակլէսի որդի է

219 Պաւսանիաս, Հելլադայի Ակարագրութիւնը, I, 4, 6:

220 Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский, Гомер и история Восточного Средиземноморья. Москва, «Восточная литература» РАН, 1996, с. 291-298.

221 Х. Хоммель, — Ахилл-бог, Пер. с немецкого, — «Вестник древней истории», 1981, № 1 (155), с. 53-76.

222 Гигин, Мифы, Пер. с латинского, комментарий Д. О. Торшилова. Под общей редакцией А. А. Тахо-Годи, Часть I: Основные героические мифы. «Эпический цикл», 97; Часть II: Мифы о богах. Прочие героические мифы, 162 (http://annales.info/ant_lit/gigin/gigin02.htm)

համարում²²³ որպէս թէ ծնուած Հերակլէսի եւ յունական էֆիրա քաղաքի թագաւորի դուստր Ֆիլիայի կապից²²⁴: Ստրաբոնը նոյնպէս, խօսելով էֆիրայի մասին, նշում է, թէ դա Հոմերոսի յիշատակած էֆիրան է՝ Հերակլէսի որդի Տելեպոլեմի մօր հայրենիքը²²⁵: Տրոյայի դէմ գնալու դրուագը նկարագրելիս, Հոմերոսը յիշատակել է Տելեպոլեմի մի բանաստեղծութիւնը իր հօր՝ Հերակլէսի մասին. Տելեպոլեմն իբրեւ թէ հպարտօրէն գրել է. «պատմում են, թէ ինչ ահռելի էր իմ հօր՝ առեւծափրտ Հերակլէսի ուժը»²²⁶: Ինքը՝ Հոմերոսը «Իլիականում» գովերգում է ռոդոսցի Տելեպոլեմին, ով ինը նաւերով ռոդոսցիներին տարաւ Տրոյական պատերազմում յոյներին օգնելու:

Ռոդոսին եւ ռոդոսցի Դիոգորին ուղղուած գովերգող ասքում Տելեպոլեմին Հերակլէսի որդի է համարում նաեւ յոյն քնարերգու պոէտ Պինդարոսը (Ք. ա. Ե դար)²²⁷: Նա գրում է, որ Հների պատմածների համաձայն, երբ Ջեւսը բաժանում էր երկիրը, Արեւ՝ Հելիոս աստուածը ստացողների մէջ չէր եւ մաս չստացաւ: Երբ Ջեւսը տեսաւ, որ նրան ոչինչ չի հասել, ուզում էր վիճակ գցել նրա համար, բայց Արեւն ասաց, որ ինքը ծովի խորքում տեսնում է մարդկանցով ու անասունների հօտերով առատ մի հող, որը բարձրանում է ստորոտից, եւ խնդրեց իրեն տալ այդ հողը: Ջեւսի պահանջով այդ տեղը կղզի դարձաւ եւ տրուեց Հելիոսին: Սա այստեղ տեսաւ եւ

սիրեց Աֆրոդիտէի դուստր Հոռային, որի անունով կղզին Հոռոս կոչուեց: Հելիոսը եւ Հոռոսն եթ զաւակ ունեցան, որոնցից ը հիմնեց Լինդ, Կամիր եւ Աւագ Եալիս քաղաքները²²⁸: Յետոյ ահել ցասման ժամանակ Ջեւսը ձիւնով է ծածկել Հոռոսը, բայց երբ Արգոսից եկել է Տելեպոլեմը, Ջեւսը համաձայնել է անձրեւով մաքրել կղզին: Պինդարոսի առասպելի համաձայն՝ Տելեպոլեմը Ջեւսին ցոյց է տուել Արգոսից Հոռոս գնալու ճանապարհը եւ խնդրել է այնտեղ գնալ²²⁹: Տելեպոլեմի Հոռոս գնալը Պինդարոսը ներկայացնում է որպէս Հոռոսի երկրորդ բնակեցում, որը մինչ այդ ձեւան կամ անձրեւի միջոցով ծածկել էր Ջեւսը: Վերջինս համաձայնել է Տելեպոլեմի խնդրանքին եւ անձրեւով մաքրել կղզին, իսկ Հելիոսը Տելեպոլեմին իր յետնորդների հետ միասին օժտել է՝ բոլոր մահկանացուներին գերազանցել իրենց ձեռքերի արուեստով, նման այն կենդանի (մարդկանց, ոգիներին), ովքեր կղզում ապրում էին մինչեւ հելլէնների գալը²³⁰: Իսկ մինչ այդ կղզում ապրում էին Ջեւսի կողմից պատժուած թելեֆինները: Բայց ... հէնց նոյն ասքից պարզուում է, որ Տելեպոլեմը Հոռոս գնալով հայրական օջախ է վերադարձել, եւ հէնց նա է Հելիոսի եւ Հոռոսի այն ժառանգը, որը կառուցեց Հոռոսի՝ երեք մասի բաժանուած «Հայրական հողի» երեք քաղաքները²³¹: Ուրեմն Տելեպոլեմն առնուազն մայրական գծով թելեֆիններից էր եւ Արգոսից հայրենիք էր վերադարձել:

Ըստ Ստրաբոնի՝ Հոռոսը նախկինում կոչւում էր Օֆիուս եւ Ստադիա, յետոյ՝ թելեֆինադա, այստեղ բնակութիւն հաստատած թելեֆինների անունով: Ստրաբոնին յայտնի տեղեկութիւններով՝ սրանք նախ Կրետէից գնացել են Կիպրոս, ապա

228 Անդ, 55-75 տողեր:

229 Անդ, 31-36 տողեր:

230 Անդ, 70, 50-54 տողեր:

231 Անդ, 70:

htm#c6); Истмийские песни, Клеандру Эгинскому, 50; (<http://www.ancientrome.ru/antlit/pindar/pindar01.htm#c8>)

217 Гигин, Мифы, Пер. с латинского, комментарий Д. О. Торшилова, Под общей редакцией А. А. Тахо-Годи, Основные героические мифы, 100, 101 (http://annales.info/ant_lit/gigin/gigin01.htm)

218 Պաւսանիաս, Հելլադայի Ակարագրութիւնը, IX, 5, 14:

223 Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, գիրք IV, XXXII, 1, 2:

224 Անդ, գիրք IV, XXXVI, 1:

225 Strab. Geogr. VIII, 3, 5.

226 Հոմերոս, Իլիական, 654-657; Դիոդորոս Սիկիլիացի, գիրք IV, XXXII, 1:

227 Пиндар, Олимпийские песни, Диогору Родосскому, потомук Теполема, 70, 55-80, — Пиндар, Вакхилид. «Оды. Фрагменты», Москва, «Наука», 1980. Издание подготовил М. Л. Гаспаров.

այնտեղից՝ Հռոդոս: «Ոմանք թելքիններին կախարդ եւ հրաշագործ են համարում, որոնք Ստիքսի ծծումբ խառնած ջրով ուռ-գում էին, որպէսզի ոչնչացնեն բուսակա-նութիւնը եւ կենդանիներին, ուրիշները, ընդհակառակն, նրանց հմուտ վարպետներ էին համարում, եւ նրանց վատաբանել են նախանձող մրցակից արհեստաւորները... Նրանք երկաթ եւ պղինձ մշակող առաջին-ներն էին, եւ Կրօնոսի մանգաղը նրանց աշխատանքն է»²³²:

Դիողորոս Սիկիլիացու պատմածով՝ Հռոդոսում նախապէս ապրում էին թելքին-ները: Սրանք ծովի աստուածուհի Թալասի որդիներն էին եւ Ուկիլանոսի դուստր Կա-ֆիրայի հետ դաստիարակել են Պոսէյդո-նին: Դիողորոսը գրում է. «Թելքինները ո-րոշ արհեստներ եւ մարդկային կեանքի համար օգտակար այլ բարիքներ ստեղծե-ցին: Ասում են, որ նրանք առաջինն էին աստուածների արձաններ պատրաստել ... Թելքինների մասին պատմում էին, որ նրանք կախարդներ էին, որոնք կարող էին իրենց ցանկութեամբ ամպ, անձրեւ, կար-կուտ ուղարկել եւ ձնաթափ կազմակերպել: Նոյն բանն իբրեւ թէ անում են նաեւ մոգե-րը... Թելքինները կարող էին իրենց արտա-քինը փոխել եւ խստորէն պահպանում էին արհեստների մասին գիտելիքը: Պոսէյդոնը հասունանալով՝ սիրում է թելքինների քոյր Հալիին, եւ նրանց կապից ծնւում են վեց որդիներ... եւ Հռոդոս անունով դուստրը, որի անունով կոչւում է կղզին»: Այդ ժա-մանակ կղզի է գալիս Զեւսը, եւ տեղի նիմ-ֆերից ի հետ ունեցած կապից ծնւում են Զեւսի երեք որդիները: Աւելի ուշ կղզի է գալիս Աֆրոդիտէն, որին Պոսէյդոնի որդի-ները չեն ընդունում, եւ զայրացած աս-տուածուհին նրանց խելագար է դարձնում: Վերջիններս բռնաբարում են իրենց մօրը եւ շատ չարիքներ պատճառում կղզու բնա-կիչներին, որի համար Պոսէյդոնը նրանց

թաքցնում է հողի տակ, որից յետոյ սրանց անուանում են «արեւելեան դեւեր»²³³: «Ո-րոշ ժամանակ անց, — շարունակում է Դիո-դորոս Սիկիլիացին, — ջրհեղեղ կանխատե-սելով, թելքինները լքում են կղզին եւ ցրւում [օտար հողերում]... Զրհեղեղի ժա-մանակ կղզու ցածրավայրերը ծածկուեցին ջրով, եւ փրկուեցին միայն բարձրագիւր վայրերում հաւաքուած քչերը, այդ թւում Զեւսի որդիները... Առասպելն ասում է, որ Հելիոսը սիրահարուեց Հռոդոսին, կղզին կոչեց նրա անունով եւ ստիպեց ջրերին յետ քաշուել: Հնագոյն ժամանակների մասին այս առասպելները պատմում են որոշ հռո-դոսցիներ, այդ թւում՝ կղզու պատմութիւնը գրած Զենոնը: Այնուհետեւ Հռոդոսի հողի վրայ անբնական մեծութեան օձեր են առա-ջացել, որոնցից բազմաթիւ բնակիչներ են զոհուել»²³⁴: Ապոլոնի խորհրդով՝ Հռոդոս-ցիները հրաւիրում են բնակութեան վայր փնտրող Ֆորբանտին իր ուղեկիցների հետ, եւ սրանք ոչնչացնում են օձերին: Ֆորբան-տը կղզում բնակեցնում է Հելլէններին: Ա-ւելի ուշ, Տրոյական պատերազմից առաջ, Արգոսից Հռոդոս է գալիս Հերակլէսի որդի-ներից Տլեպոլեմը: Արգոսում նա սպանել էր Էլեկտրիոնի որդի Լիկիմնիային, եւ Հռոդոս կղզի գնալը պարզապէս փախուստ էր: Այս-տեղ այդ ժամանակ Ֆորբանտի որդի Տրիոպ-լի ղեկավարութեամբ ապրում էին Հելլէն-ները: Տլեպոլեմը Ֆորբանտի որդի Տրիոպլի հետ միասին կղզին երեք մասի են բաժա-նում ու երեք քաղաք կառուցում՝ Լինդ, Եալիս եւ Կամիր: Տլեպոլեմը, իր հօր փառ-քի շնորհիւ, իշխում է բոլոր հռոդոսցիների վրայ, եւ յետոյ Ագամեմնոնի հետ գնում է Տրոյայի դէմ»²³⁵:

Սրա գուգահեռն է թւում Կեղծ Ապոլ-լոդորի մի փոքրիկ ուշագրաւ պատմութիւ-նը, որում էպիքական դերակատարները

233 Դիողորոս Սիկիլիացի, գիրք V, 55, 4, 5, 6, 7:

234 Անդ, գիրք V, 56:

235 Անդ, գիրք IV, LVIII, 5-8, 56:

կրում են թելքին եւ թելքսիոն անձնա-նունները. «Ուկիլանից եւ Տեֆինից ծնուեց Ինախ որդին, որի անունով է կո-չուել Արգոսի Ինախ գետը: Ինախից եւ Ուկիլանի դուստր Մելիայից ծնուեցին Ֆո-րոնէյ եւ Էգիալէյ որդիները... Յետագա-յում Պելեպոնէս կոչուած բոլոր հողերի տիրակալ Ֆորոնէյից եւ Տելեդիկ նիմֆից ծնուել են Ապիսը եւ Նիոբան: Ապիսը իր իշխանութիւնը վեր էր ածել բռնութեան եւ Պելեպոնէսն իր անունով կոչել էր Ա-պիս: Դաժան բռնակալ լինելով՝ նա ընկաւ Թելքսիոնի եւ Թելքիմի դաւադրութիւնից, եւ երեսներ չթողեց»²³⁶: Ըստ Կեղծ Ապոլլո-դորոսի պատմութեան շարունակութեան՝ Ֆորոնէյի իշխանութիւնը յետագայում անցել է Զեւսից ծնուած Արգոսին, որն իր հերթին Պելեպոնէսն անուանել է Արգոս: Այս պատմութիւնը կարող է Պելեպոնէսի իշխանութեան համար թելքինների պայ-քարի ուշ արձագանքներից լինել:

Հաւանաբար, տուեալ աւանդազրոյցի կամ առասպելի ուշ արձագանքն է նաեւ Ք. յ. Ե դարի հեղինակ Պաւլուս Օրոսիոսի «Հեթանոսների դէմ պատմութիւն» երկում թելքինների՝ Պելեպոնէսի Արգոսից Հռոդոս տեղափոխուել/փախչելու դրուագը: Օրո-սիոսը գրում է, որ «թելքիները յամառօ-րէն պայքարել են Պելեպոնէսի թագաւոր Ֆորոնէյի՝ Արգոս կղզու արգիւհանների եւ պարրասէյների դէմ [Պարրասէան քաղաք եւ մարզ է Արկադիայում՝ Պելեպոնէսում], պատերազմը տանուլ են տուել, Ֆորոնէյը նրանց վռնդել է հայրենի Պելեպոնէսից, ու նրանք գնացել գրաւել են Հռոդոսը, որը նախկինում կոչւում էր Օֆֆիոս»²³⁷: Օրո-սիոսի այս պատմութիւնը Պինդարոսի Ի-մացած առասպելի եւ Կեղծ Ապոլլոդորոսի պատմութեան հետ համադրելով՝ կարելի է

ենթադրել, որ դա արդէն Հելլէնացուած Հռոդոսում թելքինների երկրորդ բնա-կութեանը կամ բնակութեան փորձին է վերաբերում:

Ակնյայտ է, որ թելքինները յոյների կողմից սիրուած չէին: Ինչպէս տեսանք, յունական աւանդազրոյցներում նրանք միայն Հռոդոսում չէ, որ ապրել են: Ք. ա. Զ-Ե դդ. յոյն պոէտ Վակիլիդէսը (Βακχylidης), իստմիական մրցոյթների հե-րոս Կէոսի Արգէոսին նուիրուած ասք ունի, որի վերնագրում գրուած է «Թելքիններ»։ Բուն ասքում թելքինների մասին խօսք չկայ, բայց ըստ առասպելի Արէոսը ծագում էր թելքիններից: Ասքի ծանօթագրութիւ-նում Վակիլիդէսի ողջ պոէզիան, այդ թւում Արգէոսի սոյն փառաբանութիւնը հրատարակութեան պատրաստած Մ. Գաս-պարովը գրում է. «այստեղ վերաբարդը-ւում է Կէոս կղզու տեղական առասպելը... այստեղ կառավարել է կախարդների դիւա-կան ցեղ թելքինների [որոնք, ըստ Վակիլի-լիդէսի, առաջացել են Տարտարոսից»²³⁸ ու Նեմեսիսից»²³⁹, ըստ այլոց՝ Հողից եւ Մովից] իշխան Դամոնը»: Զեւսը պատժել է Դամո-նին, բայց խնայել է նրա դուստրերին՝ Մա-կելոյին, Դեքսիֆէային եւ միւսներին, պա-հանջելով, որ նրանք Կէոսի լեռնային հա-տուածից վերաբնակուեն ափամերձ աղուտ-ներում, «արեւի ճառագայթների տակ»։ Կէոսի Արգէոսի նշանաւոր տոհմը, որին գո-

238 Տարտարոս - Տանջարան, Պոսէյդոնի կողմից սարքուած պղնձ դարպասներով մեկուսացուած դժոխքի ստորին շերտը, որը երկրից նոյնքան հե-ռաւորութեամբ վրայ է, որքան երկինքը: Մշտա-պէս խաւարի եւ հողմերի մէջ գտնուող Տարտա-րոս ուղարկում էին աստուածներին առարկող հանդուգն արքայիդձներին:

239 Նեմեսիս/Նեմեսիդա/Նեմեզիդա - հին յունական առասպելաբանութիւնում վրէժխնդրութեան աս-տուածուհին. պատժում էր հասարակական եւ բարոյական խախտում անողներին: Համարուել է գիշերը խորհրդանշող Նիկտա աստուածուհու եւ խաւարի թագաւոր Էրեբի դուստրը:

232 Strab. Geogr. XIV, 3, 7.

236 Կեղծ Ապոլլոդորոս, Առասպելական գրադա-րան, Գիրք II, 1:

237 Paulus Orosius, Historiae Adversum Paganos, VII, 1-2.

վերգում է Վակիլիդեսը, ծագել է Դեքսոֆեայի եւ Մինոսի կապից²⁴⁰:

Կէոս կղզու այս պատիժն է նկարագրուած ալեքսանդրիական դպրոցի 3-րդ դարի պոէտ Կալիմաքոսի «Ակոնտի եւ Կիդիպա» բանաստեղծութիւնում, որում ասուում է, որ կղզին պատժուել եւ հիմնադատակ աւերուել է այնտեղ գտնուած եւ յաւերժական աստուածների նկատմամբ յարգանք չցուցաբերած Թելքին անունով գուշակի եւ Դեմոնակտի (հաւանաբար, անհաւատ փիլիսոփայ Դեմոնակտն է) պատճառով²⁴¹: Կալիմաքոսը Թելքիններին յիշատակում է նաեւ իր սիրելի հերոս Ֆեր-Ապոլոնի ծննդավայրը համարուող Դելոս կղզուն նուիրուած «Դելոս կղզուն» նուիրուած հիմնում, այն դրուագում, որտեղ նկարագրուում է, թէ Պոսէյդոնը Թելքինների կռած եռաժանիով խփեց լեռանը, որից առաջացան կղզիները, եւ հէնց ինքն էլ այդ կղզիները կրկին ծովի տակ անցկացրեց²⁴²: Թելքինները յիշատակում են նաեւ Կալիմաքոսի փոքր պոէմների հիմնական՝ «Պատճառներ» (Aitia) կոչուող ժողովածոն բացող առաջին պոէմում, որը կոչւում է «Թելքինների դէմ»: Այստեղ Կալիմաքոսը «Թելքիններ» է կոչում իրեն քննադատողներին, իր խօսքերով՝ անտաղանդ նախանձողներին: Սա նշանակում է «Թելքին»-ը նաեւ անտաղանդ նախանձող-բանասարկուին հոմանիշ բառ էր:

Ըստ յունա-հռոմէական պատմութիւնների՝ Թելքիններին շատ տարբեր աս-

տուածներ են պատժել՝ Պոսէյդոնը, Զեւսը, Ապոլոնը...: Այս պատկերացումները յետագայում շարունակուել են նաեւ հռոմէական առասպելաբանութիւնում: Ք. ա. Ա դարի հռոմէացի հեղինակ Ուիդիոս Պուբլիոս Նագոնը իր «Մետամորֆոզներ» երկում գրում է, որ Զեւսն ատել է Ֆերի սիրելի Հռոդոսը եւ իալիզական Թելքիններ ժողովրդին, որոնց աչքը վնասում էր ինչին որ նայէին, ուստի երկուսին միասին ծածկել է ջրով²⁴³: Ք. յ. Դ դ. հռոմէացի քերական Մաւրուս Սերւիուս Հոնորատուսը (Maurus Servius Honoratus) գրում է, որ Հռոդոսում ապրում էին 9 Թելքիններ, որոնց սպանել է գայլի կերպարանք առած Ապոլոնը²⁴⁴:

Բերուած, բայց նաեւ այլ նիւթերից ակնյայտ երեւում է, որ «Հերակլէսի որդիներ» համարուող Տելեֆը եւ Տլեպոլեմը յունական միջավայրում հիմնականում օտար եւ դեմոնական էին: Երկուսն էլ էպիքական հերոսներ են, բայց երկուսն էլ յունական հայեացքով երկբնոյթ են՝ դրական եւ բացասական: Երկուսի անցեալն էլ, ըստ աւանդազրոյցների, ուղիղ կամ անուղղակի կապուած է առասպելական Թելքինների հետ՝ Տելեֆի Արկադիական անցեալը, Տլեպոլեմի թէ՛ ծագումնաբանական, թէ՛ էպիքական արդոս-հռոդոսեան գործունէութիւնը առնչւում է առեղծուածային Թելքինների հետ:

Յունական տարբեր աղբիւրների՝ երբեմն հակասական տուեալների համադրմամբ՝ վաղ յունական հասարակութիւնն ուսումնասիրող Կ. Կոլոբովան Թելքինների առասպելը ամփոփ ներկայացնում է հետեւեալ կերպ. «Թելքինները Հռոդոսի վաղ

բնակիչներն են: Կղզում նրանց յայտնուելու վարկածներն են ա) նրանց իգնատների հետ միասին ստեղծել է աղի խոնաւութիւնը, եւ նրանք կղզու նախաբնիկներն են, բ) Թելքինները Հռոդոս են տեղափոխուել Կրետէ կղզուց՝ Կիպրոսի վրայով, գ) Թելքինները տեղափոխուել են Պելեպոնէսից՝ Արգոսից, դ) Թելքինները ծովի զաւակներ են: [հռոմէական պատմիչ Գայոս] Սուետոնիոսը Թելքիններին համարում է ջրային դեւեր, ե) Թելքինները Զեւսի միջոցով Ակտէոնի շներից մարդ դարձածներ են, զ) [Թելքիններին] ստեղծել է Տարտարոսի դուստր Նեմեսիսը: Սուետոնիոսը գրում է, որ Թելքինները կերպարանափոխուում են, մերթ դեւեր են, մերթ՝ մարդ, մերթ՝ ձուկ, մերթ՝ օձ: Նրանցից ոմանք անոտ եւ անձեռ են, ոմանք էլ մատների արանքներում թաղանթ ունեն... Թելքինները վատ եղանակ բերող չար հրաշագործներ են, կարող են կախարհել, չար աչքի մարդիկ են: Բայց դեռ Ստրաբոնը, թուարկելով Թելքինների վատ որակումների մասին աւելի վաղ շրջանի տեղեկութիւնները, աւելացնում է, «...որիչները, ընդհակառակը, պնդում են, որ նրանք, լաւ արուեստագէտներ լինելով, դարձել են արուեստի թշնամիների նախանձի առարկայ եւ դրա պատճառով են վատ բնութագիր ստացել»: ... Թելքինների կործանումը նոյնպէս շատ հակասական բացատրութիւններ ունի. Զրհեղեղ կանխատեսելով՝ նրանք լքել են կղզին; կղզին լքելուց առաջ Հռոդոսի վրայ ցանել են Ստիքսի ջրերը՝ այդպիսով մեռցնելով կղզու ողջ հողը; նրանք կործանուել են Զեւսի կայծակից կամ խեղդուել են Զեւսի ուղարկած ջրերում; նրանք մահացել են Ապոլոնի նետերից; նրանք կործանուել են Հերայի գայլոյթից; Ապոլոնը Թելքիններին սպանել է գայլի կերպարանքով»²⁴⁵:

Թելքինները կային եւ չկային, բոլոր պատմութիւններում նրանք միայն անցեալում էին, ունէին հայրենիք (Հռոդոս, Արգոս, ամբողջ Պելեպոնէս) եւ չունէին: Նրանք շատ տեղերում էին, բայց գլխաւորապէս Պելեպոնէսի տարածքում (Հռոդոս, Կէոս, Կրետէ, Կիպրոս, Արգոս, Արկադիա) եւ ոչ մի տեղ չեն: Առասպելներից ի համաձայն՝ նրանց մի մասի հայր Պոսէյդոնը իր որդի Թելքիններին թաքցրել է հողի տակ, եւ նրանց անուանել են «արեւելեան դեւեր»: Ուլքե՞ր են նրանց այդպէս անուանել եւ ի՞նչ է նշանակում «արեւելեան դեւեր» արտայայտութիւնը: «Արեւելեան դեւերը» բնութագրի՞ր է, թէ՞ աշխարհագրական տեղայնացում՝ «արեւելքից եկածներ»: Թւում է՝ յունական միջավայրում խեթական Տելեպոլեմի պաշտամունքային արձագանքները խտացել են յոյների բազմաթիւ աստուածների աստուածածին «զաւակների» առասպելական էպիքական կերպարներում՝ միշտ առկայ մնալով իբրեւ յոյների պատմութեան երկրորդական-երրորդական երկբնոյթ դերակատարներ, երբեմն՝ յունամէտ, երբեմն՝ թշնամի: Այդ կերպարների զուգահեռ զարգացումներ են ստացել նրանց պաշտամունքային օտար-դեմոնական բնոյթի ընկալումները ի դէմս նախ՝ Հռոդոսում կենտրոնացած, ապա՝ ողջ Պելեպոնէսում ցրուած առասպելական Թելքինների:

Հետազոտուող նիւթի կապակցութեամբ մեզ հետաքրքրողը Թելքինների (յուն. Τελχίνες, Τελχίνοι, Θελγίνες) հնարաւոր կապն է յոյների եւ հայերի մէջ տարածուած խեթական ծագումով պաշտամունքային կերպարների հետ, դրանց տեղական դիւանական բնոյթի մասին պատկերացումները, ինչպէս նաեւ դրանց հնարաւոր առնչութիւնը մեզ արդէն յայտնի «Թել», «Թիլ», «Թալ» հայկական, գուցէ՛ ընդհանուր առա-

240 Вакхилид, Песнь 1, истмийская, <“Тельхины”>. Аргею Кеосскому, — Пиндар, Вакхилид. “Оды. Фрагменты”. Москва, “Наука”, 1980. Հրատարակութիւնը պատրաստել է Մ. Լ. Գաւալարովը:

241 Каллимах, Аконтий и Кидипта, 30, — Александрийская литература, Переводы с древнегреческого, составление и предисловие М. Грабарь-Пассек, Москва, 1972, с. 131.

242 Каллимах, К острову Делосу, — Александрийская литература, Переводы с древнегреческого, Составление и предисловие М. Грабарь-Пассек, Москва, 1972, с. 114.

243 Публий Овидий Назон, Любовные элегии. Метаморфозы. Скорбные элегии. Пер. с латинского С. В. Шервинского, Москва, Художественная литература, 1983, гл. 7, с. 365-367.

244 Servius, Aen. 4, — Лев Самойлович Клейн, Анатолия Илиады, Санкт-Петербург, Изд-во СПбГУ, 1998, с. 351.

245 К вопросу о тельхинах, — К.М.Колобова, Из истории раннегреческого общества (о. Родос

IX-VII вв. до н.э.), Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1951, с. 45-47.

Նաևորասիական տեղական դեւերի եւ ապա, վերջապէս՝ տեղանունների հետ: Հարցը՝ կապ ունէ՞ին նրանք կամ նրանց մասին պատկերացումները Հայոց մէջ առկայ դեւ-թիւերի հետ, վարկածային պատասխանի հնարաւորութիւն կը ստանայ Հայ ժողովրդական հաւատալիքների մի կծիկ քանդելու դէպքում: Պէտք է, սակայն, հաշուի առնել, որ առկայ նիւթերը յունականի դէպքում գլխաւորապէս Ք. ա. Ա հազարամեակից են, իսկ հայկականի դէպքում դրանք մեծ չափով կրել են քրիստոնէութեան հարկւրաւոր տարիների ճշման ազդեցութիւնը եւ բաւականին այլափոխուել:

Խեթական Տելեպիւնու/Տալապիւնու, հայկական թիւերը, այքերը եւ թաղանթը

Խեթական աստուածութեան՝ *Ta-a-li-i-pi-in-nu* / Տալապիւնու / Տելիպիւնու / Տելեպիւնու / Տելիբիւնու տարբերակներ ունեցող անուան արմատը որոշ հետազոտողներ բխեցնում են նախախեթական *Talipin* բառից եւ համեմատում լատինական «*talpa*» = «խլուրդ» բառի հետ: Սա արդէն իսկ ուշագրաւ է: Յունա-հռոմէական առասպելաբանութիւնն ուսումնասիրող Ա. Լոսելը թելքիներին համարում է խտոնիդմի դարաշրջանից հերոսների դարաշրջան անցման դեմոններ²⁴⁶: Բայց յունական նիւթերից դատելով՝ ոչ բոլոր խտոնիկ թելքիներն են դարձել հերոսներ: Նրանց զգալի մասը, եթէ ոչ մեծ մասը, կամ մնացել են «ստորին/ներքեւի աշխարհում» (խեթական պատկերացմամբ՝ «ստորին/ներքեւի աշխարհը» մեծ լճերն²⁴⁷ ու Սեւ եւ Միջերկրական ծովերն էին)²⁴⁸, կամ «յետ են ուղարկուել» ստորգետնեայ աշխարհ՝ հողի

տակ (իմա՝ թաղուել են հողում): Ծիշտ՝ ինչպէս թիւ/դեւերը հայկական պատկերացումներում:

Չվիճարկելով Տելիպիւնու անուան «*talp*» արմատի վարկածը, Գր. Ղափանցեանն այդ անունը բխեցնում է ցածրակարգ աստուածների/ոգիների մի խմբի, տեսակի հաւաքական իմաստը ներկայացնող խեթական *telipi/telip* հասարակ բառից (տեւիպի/տեւիպ = աստուածներ կամ ոգիներ): Անհետացող-յայտնուող, մեռնող-յառնող բնութագրերով խեթական Տելիպիւնու աստուածը հայկական միջավայրում դուրս է մղուել նրա գարնանաբեր եւ բերքաբեր գործառնությունները ժառանգած Արա – *ara* (*Ar, Er, Ara*) աստուածութեան կողմից: Գր. Ղափանցեանը հայկական Արա Գեղեցիկ աստծու գործառնությունների սկիզբը դիտարկում է որպէս դրա հայկական տարբերակ²⁴⁹: Քննարկելով *telipi* բառի աշխարհագրական եւ էթնա-մշակութային տարածուածութիւնը (*telebehi/տեւեբե, teleph(Telephos)/տեւեփ*), նա ուշադրութիւն է դարձնում հայկական «ալք»/«թեպղ»/ «թաղա»/ «թաղի» (*thpli*) չար ոգու անուն ներկայացնող բառերին, որպէս հնագոյն *teleph-ի thepli-ի* (*pñ-ի տեղերի փոփոխություն*) ձեւափոխուած տարբերակի²⁵⁰, որը նոյնն է՝ թէ *taleph/teliph/talip/ thpli/ալ/ թաղի*:

Իր ժամանակին Գր. Ղափանցյանը, թերեւս, նոյնիսկ չէր պատկերացնում հայերի մէջ «ալք»/«թեպղ»/«թաղա»/«թաղի» անուններով չար ոգու տարածուածութեան աշխարհագրական եւ մշակութային ծաւալը, որն աւելի ուշ վերլուծել են ազգագրագէտ Զաւէն Խառատեանը²⁵¹ եւ բա-

նագէտ Սարգիս Յարութիւնեանը²⁵²: Դա յղի կանանց եւ երեխաներին լուրջ վտանգ սպառնացող ոգի էր, որից ազատուելու խիստ բազմազան հմայական արարողութիւններ էին արւում՝ ալերից եւ թաղաներից պաշտպանող որոշակի ծառերի, քարերի, ջրերի, երկաթի կտորների, բայց յատկապէս գորտերի միջոցով²⁵³: Մեծ հաւանականությամբ՝ դրանք հէնց այն ոգիներն էին, որոնց մասին Եզնիկ Կողբացին ասում էր՝ «ոլունոյք յայտնին» եւ հէնց դրանք էլ լուսնոտութիւն/այսահարութիւն/դիւահարութիւն առաջացնողներն էին: Ալք/թաղաների լուսնային կապի մասին ակնարկ է, թերեւս, դրանց վտանգաւորութիւնը յատկապէս յղի կանանց համար: Յղիները ժամանակաւորապէս դադարում էին դաշտան ունենալ: Դաշտանը հայոց մէջ յաճախ «լուսին» է կոչուել, այսինքն՝ նրանք ինն ամիս «լուսին» չէին ունենում: Գոչէ դաշտանի՝ «լուսնի» բացակայութիւնն էր նրանց յատկապէս մատչելի դարձնում ալք/թաղա/թալալոսների չարիքների համար:

Ըստ ալք/թաղիներից խոսափելու կամ նրանց չարիքը կանխելու աղօթքներն ուսումնասիրած Ս. Յարութիւնեանի, միջնադարեան հմայական աղօթքների մեծ մասում գործողը ալն է: Չնայած աղօթքներում երբեմն յիշուող թաղան նոյնպէս հանդէս է գալիս նոյն գործառնությունով, նկարագրւում է գլխաւորապէս ալը: Աղօթքներում այն հիմնականում տղամարդու տեսքով է՝ «այր մի», բայց ժողովրդական աւանդական ընկալման մէջ այն իգական ոգի է: Սրանք երկուսն էլ չար ոգի/ոգիներ էին, որոնք երբեմն հանդէս էին գալիս ծերունու կերպարանքով, երբեմն

կոչւում էին «դեւ», «վիշապ», «որդ վայրենի», «պիղծ դժնի», «պիղծ չար» եւ այլ ընդհանրական անուններով²⁵⁴, բայց կան վկայութիւններ նաեւ «ալի» բարետես արտաքինի մասին պատկերացումների վերաբերեալ, ինչպէս Կեսարիայի Ճունճուսուն գիւղից գրանցուած նիւթն է, որտեղ «ալը» պատկերացում է որպէս դեռատի հարս²⁵⁵: Սկզբունքօրէն, կարելի է ենթադրել, որ սա մի ոգի է՝ երկատուած տարբեր անունների մէջ: Հաւանաբար, նոյն թալ-ից առանձնացել են ալ-ը եւ թաղան:

Միջնադարեան ժողովրդական աղօթքներում Ալալոսների եւ Թալալոսների, կամ Ալալոս-Թալալոսների օգնութեանը յաճախ դիմում էին քրիստոնեայ սրբերի հետ միասին, չնայած կան նաեւ առանձին՝ միայն «Ալալոս, սուրբ Թալալոսին» դիմելու աղօթքներ: Մի քանի պարզ օրինակներ՝ ժողովրդական աղօթքների բանաձեւը ներկայացնող առաջին տողերից. «Ալալոց, Ալալոց, Թալալոց սուրբ Կիրակոս...» (աղօթքը թալ/թալկանալ հիւանդութեան բուժման համար է), «Ալալոց, Թալալոց, Մանագկերտու Սուրբ Տեփաննոս...» (աղօթքը տղոցկանի՝ ծննդաբերողի պաշտպանութեան համար է), «Ուսին Սըփ կուսին, Կուս նստէ վըր սեղանին, Ձեն էրէ աշակերտին. – Արի, Պողոս, արի, Պետրոս, Ալալոս, սըփ Թալալոս, Կարմիր բըրջըմ սըփ Կիրակոս...»²⁵⁶:

Ալ-թաղա դեւ/ոգիների «կարողութիւնները» երկբնոյթ են, դրանք կարող էին թէ՛ վնասել, թէ՛ առատութիւն/հարստութիւն ապահովել: Օրինակ՝ Շապին Գարահիսարում հաւատում էին, որ «ալը բթամատ եւ բթամատի եղունգ չի ունենում,

246 Խտոնիկ – (լուս.՝ χθών – «հող, ընդերք») բառերից: Աշխարհի շատ կրօններում եւ առասպելներում ստորգետնեայ, ընդերքային աստուածութիւններ:

247 Վանայ լիճը Խեթական բնագրերում ծով էր անուանում, – В. Г. Ардзинба, Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, «Наука», 1982, с. 89.

248 Անդ, էջ 89-91:

249 Г. Капануян, Об одном хеттском мифе в связи с журавлем и божеством весны, с. 182.

250 Անդ, էջ 183-184:

251 З. В. Харатян, Культурные мотивы семейных обычаев и обрядов армян. – Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, թիւ 17, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1989, էջ 22-23:

252 Հայ հմայական եւ ժողովրդական աղօթքներ, Աշխատություն՝ Ս. Հարությունյանի, Երեւան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2006:

253 Տե՛ս З. В. Харатян, Культурные мотивы семейных обычаев и обрядов армян.

254 Հայ հմայական եւ ժողովրդական աղօթքներ, էջ 306:

255 Ա. Ալալոսեան, Պատմություն Մալաթիոյ Հայոց, Պէրոս, 1961, էջ 1149:

256 Հայ հմայական եւ ժողովրդական աղօթքներ, էջ 111, 123, 198:

ուստի եթէ ին՝ յաջողուի նրա վրայ ասեղ չուլալել, ապա նրա հմայքը կը կորչի եւ այլեւս չի կարող աներեւութանալ: Ով ալ բռնի՝ նրա տունը կը հարստանայ, ամեն ինչով կ'առատանայ՝ «Եղեն թող լզեն, մեղրէն թող խմեն», — ասում են սովորաբար նման դէպքերում: Ալը ինչի վրայ որ ձեռք դնի՝ անհատնում կը լինի: Ալ բռնած եւ հպատակեցրած տները կոչուել են «ալի օ-ջախ» կամ պարզապէս «օջախ»: Նման տներից լաթի կտորներ են վերցրել, դրել ծննդականի գլխատակը, որպէսզի ալը նրան «չկոխի»²⁵⁷: Մալաթիայից ոչ հեռու Սեբաստիայում նոյնպէս կարծիք կար, որ «ալ»-ին իշխելու դէպքում այն կարող է նիւթական բարեկեցութիւն ապահովել. «Երբ էրիկմարդ մը բռնէ զանի ու օձիքը մեծ ասեղ մը խոթէ, չի կրնար այլեւս փախչիլ եւ տնական գործերը ամենայն արագութեամբ կը կատարէ, երբ խմոր գնտէ, տաշտին խմորը չի հատնիր, մինչեւ որ տանտիկինը «հերիք է» չըսէ»²⁵⁸: Ժողովրդական պատկերացումներում քրիստոնէական սրբերը բաւական ներողամիտ էին այդ ոգիներին «չարածնութիւնների» նկատմամբ: Վերջիններն էլ այդ սրբերին հանգիստ պատմում էին իրենցից բխող սպառնալիքները. «Ես եմ ալքն չար, որ նստիմ ի վերայ տղացկանին, զականջն քաշեմ եւ զլերդն խորովեմ, խեղդեմ զմայրն եւ զմանուկն: Մտանեմ ընդ փորն եւ ի յորովայնըն մօրն, զսիրտն թռուծեցուցանեմ, զմիտքն կորուսանեմ, զխասապն քարշեմ, զկաթն տանեմ, զլերդն հարեմ, զգուն յերեսին թռուծեցուցանեմ, զըղեղն ծծեմ, խուլ եւ մուկն, ծուռ-կաղ առնեմ, սպանանեմ զմայրն եւ զմանուկն: Մեր կերակուրն մանր տղայոց միսն է եւ տղացկանի դասապն: Մեք եմք մանր տղայ եւ մայր չեմք թողուր, որ չեմք վնասեր. զեաւթն ամսոյ

մանուկն գողանամք ի մօրէն եւ խուլ եւ մուկն յտանիմք առ թագաւորն մեր ի յանդուհս: Եւ մեք ոչ թողումք, որ մանուկն ի փեսայութիւն եւ աղջիկն ի հարսնութիւն հասանի»²⁵⁹: Արդեօք «փեսայութիւն» եւ հարսնութիւն» բառերն այստեղ չեն յուշում, որ ալք/թաղանների գլխաւոր գործառնութիւն հայոց մէջ դարձել էր սերնդաճին խանգարելը: Ուշագրաւ է, որ ալալոս-թալալոսներին դիմող աղօթքներից ում ուղղակի շեշտուած է «աստծու ստեղծածին» չմերձենալու նպատակը. «Ալալոս, սրփ թալալոս, իրեք ախպեր էճան լոս, Գյացին գյետ Հեորտանես, Խրեղեն թուր քյաշեցին, Անիծածին զարկեցին: Անիծած հետվցալ՝ Մատնիկ Սողոմոնին, Կոճնակ Յարութնին, Գյաւազան Մուսեսին, Որ չըմերձենայ Աստծու՝ ստեղծածին»: Այս աղօթքում «Ալալոս, սրփ թալալոս»-ից օգնութեան խնդրանք չկայ, տպաւորութիւնն այնպիսին է, որ «Ալալոս, սրփ թալալոս»-ին «տեղեկացնում են», որ ինչ-որ երեք եղբայրներ հրեղէն թրով Անիծածին զարկել են, որպէսզի նա «չըմերձենայ Աստծու ստեղծածին»²⁶⁰: Սպառնալիք է «Ալալոս, սրփ թալալոս»ին: Այսպէս է թէ ոչ, այնուամենայնիւ չնայած. ալք/թալիդներից սպասուող սպառնալիքներին՝ բաւական էր դրանք քրիստոնէայ սրբերին խոստանային նրանց տիրոջ չմտնել, այսինքն՝ հաւատացեալ քրիստոնէային չվնասել՝ կարող էին ազատ արձակուել: Միայն թէ հաւատացեալ քրիստոնէան պէտք է ապացոյցներ ներկայացնէր իր հաւատի մասին: Դա յստակ երեւում է ժողովրդական աղօթքներից: Աղօթքներից ում ամբողջ ութ քրիստոնէայ սրբեր հանդիպում են մի թաղայի, ուզում են նրան սպանել, բայց վերջինս խոստանում է, որ այդ կոնկրետ սրբերից ով իրեն գիր ներկայացնի՝ իրենք նրան հանգիստ կը թողնեն

եւ ազատ է արձակում. «Սուրբն Փոկաս եւ սուրբն Շղատ եւ սուրբն Լուկտան եւ սուրբն Կղաղիա եւ սուրբն Անաս եւ սուրբն Մաթէոս եւ սուրբն Պետրոս եւ սուրբն Պաղոս տեսին զթեպղն եւ կամեցան սպանանել զպեղծն: Եւ նա թէ. Մի սպանանէք զիս եւ ես երդնում ձեզ եւ երդում տամ այնոցիկ, որ ընդ իս իցեն. Թէ յոր տուն, որ անուանք լինին եւ գիր անուան ձերոց՝ Մեք ի նա ոչ մերձենամք»²⁶¹: Կամ՝ «Սուրբն Սուքայէլիւն, սուրբն Միքայէլիւն եւ սուրբ Կոստայ. Այս Գ (3) հրեշտակս ելին ի լեառն մի բարձր եւ տեսին այր մի նստած ի վերայ աւազու, Որոյ ատամունքն խողի, ոտքն շրջաւանօք: Եւ հարցին ցնա եւ ասեն. — Ով ես դու, պիղծ սատանայ: Եւ նա ասէ. — Ես եմ թաղայն, որ մանուկն սպանանեմ: Եւ մեր կերակուրն տղայոց միսն է: Եւ տղացկանի զասապն է: Եւ սուրբքն կամեցան ըսպանանել ըզնա: Եւ ասէ. — Մի ըսպանանէք զմեզ: Երդումն Աստուած կենդանին, եւ Հայր եւ Որդին եւ Սուրբ Հոգին: Որտեղ այս անունք եւ գիրս որ լինի՝ եւ ոչ մերձենամք այն տունն: Եւ ոչ մեղանչեմք մայրն եւ մանուկն: Եւ անունք մեր այս է. Զառաջինն Մանեղոց երկուում, Գ մայրոց, Դ տղայոցն, Որ է Ե Ասլըսամ, Զ Համիլէ, Զունիք իշխանութիւն մտանել տունն անդ...»²⁶²: Աղօթքներից ում «ալ»-ին յանցանքի վրայ բռնացնում են «սուրբ Անտոն եւ սուրբ Նշխար»-ը, տեսնում են, թէ ինչպէս է «ալ»-ը պատրաստուում խեղդել եւ ուտել նորածին մանկանը, սպառնում են սպանել, բայց կրկին զիջում են «ալ»-ի եւ իր մօր խոստումներին, թէ՛ «Որ տուն ձեր անուանքն կը յիշեն Կամ գիր անուան ձեր լինի՝ Մենք այն տան կամ մարդոյն հեռանամք»²⁶³: Արդիւնքում, ըստ ժողովրդա-

կան պատկերացումների, մարդիկ միշտ իրենց նախկին, նախաքրիստոնէական սուրբ ոգիների թիրախ էին, բայց եթէ կոնկրետ քրիստոնէայ սրբի/սրբերի «գիրն» ունենային՝ ապացոյց ներկայացնէին՝ կարող էին նրանցից ազատուել: Պարզ է, որ այս կարգի պատկերացումների դէպքում մարդիկ իրենք պէտք է իրենց պաշտպանութեան միջոցները փնտրէին, ինչը յանգեցնում էր նորանոր ծիսա-հմայական լուծումների²⁶⁴ եւ այլ նախաքրիստոնէական ոգիներ/սրբավայրերի, այդ թւում՝ «ալ»/«ալք»/«թաղի»-ների յարատեւման:

Գրիգոր Տաթեւացին բարոյախառն ուճով ասում է, թէ այնպիսի ոգիներ են, «որք ի ջուրդ եւ ի ծնունդ կանանցն՝ Ալք կոչեցան. զի զէջ ախտին՝ զհոգիս կորուսանեն, եւ ի ծնունդս՝ զմարմինս եւ զհոգիս»: Տաթեւացու քեռորդին՝ Սիւնեաց Առաքել եպիսկոպոսը, ալը պարզապէս դեւերի դաս է համարում. «Ջանազան դէմք նոցա յայտնին, Որպէս առ մեզ այժմ անուանին՝ Դեւք, Սատանայ, Քաջք եւ Ալին. Որոնց յահէն հոգիք հալին»:

Մալաթիայում ալը պատկերացում էր որպէս «չիկագոյն եւ զգուզ մազերը աչքներեսը թափթփւած, միջակ հասակով, կապոյտ աչքերով, ձեռներն ու ոտները հինայած, ցամքած ու չորցած, վառվռուն ոստոստիկ պառաւ»²⁶⁵: Եփրատ գետի մասին որոշ պատկերացումներ շատ են յիշեցնում «ալք»-երի մասին ժողովրդական պատկերացումները. «Եփրատը մի ոգի է կնոջ կերպարանքով՝ ծածկուած քուրծերով եւ ունի խիտ մազեր: Ամեն տարի նա բազմաթիւ մարդկանց է կուլ տալիս: Երբ գալիս է Վարդավառը, ոգի ջրահարսը նայելով դիմացի ժայռին, ասում է՝ Վարդավառն ե-

257 Աճ, էջ 305:

258 Կ. Գաբիկեան, Բաղդիք սեբաստիայ գաւառաւիզոյի, Երուսաղէմ, 1952, էջ 210:

259 Հայ հմայական եւ ժողովրդական աղօթքներ, էջ 307:

260 Աճ, էջ 155:

261 Հայ հմայական եւ ժողովրդական աղօթքներ, էջ 136:

262 Աճ:

263 Աճ, էջ 135:

264 Տե՛ս 3. В. Харатян, Культурные мотивы семейных обычаев и обрядов армян, с. 22-23.

265 Հայ հմայական եւ ժողովրդական աղօթքներ, էջ 303:

կաւ, ը չեկաւ...»²⁶⁶: «Ալք»-երի նկարագրերում միշտ ներկայացւում են մագերը, ճիշտ է՝ յաճախ օձաձեւ, «մագ նորա իբրեւ զօձի ձար ձիոյ», «մագն նորա իբրեւ զաւծ», «մագ նորա իբրեւ զօձի», «մագ նորա որպես զօձի», «հերքն նման որպէս օձեր»²⁶⁷ եւն: Եփրատն ինքը մի մեծ ալք էր պատկերացւում: Իսկ Եփրատի վտակներից ը, յիշեցնեմ, Գայլ գետն էր, որը նաեւ Թիլ էր կոչւում, եւ որն անցնում էր Եփրատին յարող Եկեղեացի Թիլի Նանէական մեհնանի ու Երեզայի Անահիտի մեհնանի միջով: Գ. Հալաջեանն էլ, ինչպէս գիտենք, տեղեկացնում է, որ «Թիլ անունով գիւղերն ու աւանները մի քանիսն էին Եփրատի եւ Արածանի միջագետքում»²⁶⁸: Նա խօսում է միայն Դերսիմի մասին, բայց Եփրատի աջ ու ձախ կողմերի Թիլ-, Թալ-, Թել- արմատով տեղանունների առատութիւնը տեսնեմ նաեւ սոյն յօդուածում: Սա ուղղակի արդիւնք է այն ազդեցութեան, որ Ք. ա. Բ հազարամեակի կեսերին խեթական իշխանութիւնները վերահսկում էին Եփրատի ողջ գետահովիտը եւ, բնականաբար՝ իրենց հետ սահմանային գոտում գտնուող Բարձր Հայքն ու Մոփըը՝ աւելի շատ, ինչը յստակ երեւում է Դերսիմի բնակչութեան ու շրջնադարեան եւ նոր շրջանի հաւատալիքներին վերաբերող նիւթերից:

Հասկանալի է՝ նուազ, բայց խեթական ազդեցութիւնը, անշուշտ, տարածուել է նաեւ յետագայում Մեծ Հայք կոչուած Հայաստանի միջնաշխարհ եւ արեւելք: Արմէն Պետրոսեանը *Teleb/pinus*-ի եւ նրա հօր՝ խեթական ամպրոպի աստուած Տարուի (*Tarawa*) անունների արձագանքներ

է տեսնում Տարոնում. Տարոնի անունը (Տարաւն) համընկնում է Տարուի անուանը, իսկ Տարոնի Մեղրագետը Քսենոփոնը անուանել է *Տելեբոաս* (*Tēleboas*), որը մեծ հաւանականութեամբ կարող է կապուած լինել *Teleb/pinus*-ի կրճատ՝ *Teleb/pi* ձեւի հետ²⁶⁹: Սա նոյնպէս խօսում է խեթական *Teleb/pinus*-ի անունն եւ հայաստանեան Թիլ-երի հնարաւոր կապի օգտին:

Հաւանաբար *Telipinu/Telipi*-Թիլ-ից են նաեւ «Թլացք», «Թլեր», «Թլիսմ», «Թլըլ-սիմ»՝ հռոմէոթք, կախարդութիւն նշանակող բառերը ²⁷⁰, «Թլըլմա» «Թլըլսիմ անել», «Թլըլսիմ թուղթ»՝ կախարդանքի բառեր պարունակող թուղթ, որոնք հայկական միջավայրում նշանակել եւ նշանակում են կախարդանք, բժժանք²⁷¹, իսկ «Թալիսման»-ը՝ կախարդանքը, բժժանքը կանխարգելող, նաեւ չար ոգիների հնարաւոր չարիքը կանխարգելող իր, առարկայ, հմայական բանաձեւ գրուած թուղթ: «Շատ անգամ ճահիճների միջից գորտեր բռնելով Թալիսմաններ էին շինում եւ յղի կանանց մօտ պահում, որպէսզի Թալիդները չմերձենան նրանց»²⁷²: Չնայած հայերէնում կայ «կախարդութիւն, կախարդութեան գուշակութիւն», «կախարդական թղթեր», նաեւ «յուռութ», «յուռութք, պահպանակ» իմաստներն արտայայտող, ըստ Հր. Աճառեանի իրանական (պահլաւերէնից) փոխառեալ «հմայիլ», «հմայել», «հմայութիւն»,

269 Ա. Պետրոսյան, Հայաստանի դիցարանի էթնիկական հիմքերը, - «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2015, թիւ 11, էջ 82-84; А. Петросян, Армянский эпос и мифология. Истоки. Миф и история, Ереван, 2002, с. 156-157.

270 Հայերեն բացատրական բառարան, հտ. 2, Երեւան, 1944, էջ 109:

271 Գ. Ա. Հակոբյան, Ներքին Բասենի ազգագրությունը եւ բանահյուսությունը, էջ 447:

272 Ե. Լալայեան, Վասպուրական: Հատար. Լեռների, քարի, ջրի, բոյսերի, կենդանիների, կրակի, արեւի, շէնքի, մայրիների, ոգիների պաշտամունք, - «Ազգագրական հանդէս», հտ. 25, № 2, Թիֆլիս, 1913, էջ 59:

«հմայեակ» բառերը²⁷³, բայց դրանք երբեք գործածութիւնից դուրս չմղեցին «Թլացք» / «Թլեր» / «Թլիսմ» / «Թլըլսիմ» / «Թալիսման» բառերը: Հաւանական է, որ «հմայակ» / «հմայիլ» / «հմայել» / «հմայութիւն» շարքը հմայել / կախարդել / կախարդութիւնից պաշտպանել է նշանակում, իսկ «Թլացք» / «Թլեր» / «Թլիսմ» / «Թլըլսիմ» / «Թալիսման» շարքը կիրառուել է յատկապէս հղիների, նորածինների եւ մանկահասակ երեխաների պաշտպանութեան համար, մասնաւորաբար՝ հէնց նրանց վնասելու մտադրութիւն ունեցող ալ/թիլ/թել/թալիդների դէմ: Իսկ եթէ որեւէ տարածքում գործածուել է միայն «հմայիլ» բառը, ապա դրա վերացական իմաստը կոնկրետացել/ընկալուել է գլխաւորապէս որպէս յղի կանանց «ալք»-ից պաշտպանելու միջոց, ինչպէս Ակնում. «Համայիլն ի Հայս հաւանական է թէ զանազան հիւանդութեանց համար եւս գործածուի, բայց յԱկն՝ մասնաւորապէս ծննդաբեր կանանց համար օգտակար կը համարին, ազատ մնալու համար «Ալք»-են... Համայիլներն կարելի է բազմազան լինին, բայց հաւանականաբար նպատակն նոյն է, այսինքն նոյաւ Ալքէ, չար դեւերէ եւ արկածներէ զերծ մնալ»²⁷⁴:

Քանի որ ալ/թալիդներից պաշտպանող միջոցներից ն էլ քրիստոնէական սրբերի «գիրն» էր, նշանակում է քրիստոնէական հոգեւորականները այդ կարգի հմայիլ-թալիսման-պահպանակներ էին տալիս մարդկանց եւ առնուազն այդ կերպ հոգեւորականների տակ թաղուած դեւ/թլերը մտել էին քրիստոնէական գործնական կիրառութեան դաշտ, նաեւ այդպէս շարունակելով իրենց հանրային ճանաչելիութիւնը: Իսկ որ քրիստոնէայ հոգեւորականները զբաղւում էին գիր-հմայիլներ

կազմել-բաժանելով եւ այդպիսով իրենց վրայ կախարդի գործառնություններ վերցնելով՝ վերլուծուած է Սարգիս Յարութիւնեանի կողմից²⁷⁵: Նոյնն էր պարագան նաեւ մահմեդական մուլանների դէպքում: Դերսիմում, ի դէպ, ԺԹ դարում, ինչպէս պատմել են Գարեգին Սրուանձտեանցին, հէնց Թիլ բնակավայրի մոլլան էր «մասնագիտացել» մարդկանց մարմին մտած դեւերին հանելու գործում. «Ինչպէս բնական է այսպիսի տեղեաց, կախարդական բաներու վրայ շատ կը խօսին եւ թուղթն այրելու, թուղթ գրելու շատ կը հետեւին: Ֆրանգ Կարապետ անուանեալ ճարտար ու զուարճախօս հայ մը կը խօսէր, թէ. «Հայր սուրբ, այս երկիր դիւանական բաներու շատ կը հաւատան, իմ խելքս, չհասնիր: Իմ հարս հիւանդ եղաւ, ըսին դիւանական է, օրը չորս գլուխ Աւետարան կարդալ կուտայի: Զօր ըրին, թէ թուղթ հայել տուր, հայել տուի: Այ հայ, դիւանական է ըսին: Զին կայ: Ո՛վ բերեմք, ո՛վ չբերեմք: Թիլ գեղի Մուլլան բերեմք, Էնի ջիւնը կը ժողվէ: Կնիկ մարդ ան խելքէ, բայց խօսքը անց է, չկրցայ փողպատս (եախաս) ազատել. մոլլան բերինք: Եկաւ, նստեր կը պտպտայ (մնջիկ կարդալ): Եղեմ մը ուղեց, դանակ մը հանեց, գետնէն դանակի բերնով կը ժողվէ եղեմ մէջ կը լեցնէ: «Դօ էդ ի՞նչ կը ժողվես, մօլլա»: «Զին է, դեւ կը ժողվեմ»: «Ո՛ր է է»: «Ահա հայ, կ'ասեն ինծի, չե՞ս տեսնար»: «Զէ՛, աղբէր, քոռնամ, թէ բան մը կը տեսնամ»: Աչքերս կը չփեմ, բան չկայ: «Մենք կը տեսնանք», կ'ասեն: Էհ, աղէկ: Ժողվեց, լցեց եղեմ, բերանը մոմեց, որ չփախչին, տուեց ինծի ու ասաց. «Պիտի տանիս տեղ մը խորես»: Տեղ մը ցցուց»²⁷⁶:

275 Ս. Հարությունյան, Ամեթի եւ օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1975, էջ 105-128:

276 Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամփորդ, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884, Չարսանճագ:

266 Ա. Ղանալանյան, Աւանդապատում, էջ 89: Գրի է առել Մինաս Չերազ Փոքր Հայքի բնակիչներից (Minas Tcheraz, L'orient inedit, Paris, 1912, p. 228-229).

267 Հայ հմայական եւ ժողովրդական աղոթքներ, էջ 131-134, 136:

268 Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, էջ 94:

273 Հ. Աճառյան, Բացատրական բառարան, հտ. 3, Երեւան, 1977, էջ 103:

274 Յ. Կ. Մանիկեան, Հմութիւնը Ակնայ, Թիֆլիս, 1885, էջ 146:

Թերեւս, կարելի է ենթադրել, որ հէնց *telipi/telip/teleph/thepli/thpli/թեպլ/թպլ/թիլ/թալ* բառերն են թաքնուած յետագայում *թիլ/տիլ, թել/տել, թալ/տալ* արմատով տեղավայրերի զգալի մասի անուանումներում: Այսինքն՝ Հայոց մէջ *թիլ* յատուկ անունով տեղանունները ոչ թէ սեմական ընդհանուր *til/tal* = բլուր բառն էին նշանակում, այլ խեթական *telipi/telip* աստուածութիւն/ոգիներէ՝ յետագայում դիւական դարձած Հայկական եւ սեմական «ժառանգների» կացարան/ուխտավայրերը եւ/կամ դրանց ծածկող վայրերի անունները, իսկ աւելի ուշ՝ *թերեւս* առհասարակ քանդուող նախաքրիստոնէական մեհեաններն ու ուխտավայրերը ծածկող արհեստական բլուրները եւ տեղավայրերը: Դրանք *թիլ* էին կոչւում ոչ թէ բլուր լինելու պատճառով, այլ՝ *telipi/telip/thepli/ալ/ալք/թեպլ/թպլ/թալ/թիլ/տիլ* հաւաքական եւ նոյնիսկ բոլորովին այլ անուններով նախաքրիստոնէական աստուած/դեւ/ոգիներ պարտակելու պատճառով: Հասկանալի է դառնում, թէ ինչու բլուրների վրայ կամ բլուրների մօտ գտնուողներից զատ *թիլ* եւ *թիլ/թալ/թել* արմատով տեղանուններով յայտնի էին նաեւ հարթավայրային բնակավայրեր, ինչպէս նաեւ գետեր, լիճ, ծառ, քար եւն, եւ թէ ինչու *թիլ/թալ/թել* արմատանունով այդքան տեղանուններ կային ոչ միայն Կիլիկիայում եւ սեմական լեզուաշխարհին մօտ Արեւմտեան Հայաստանում, այլ նաեւ Հայաստանի կովկասեան մասում: Դեռ մինչեւ քրիստոնէութեան ընդունումը կարող էր ինչպէս Շամիրամին վերագրուել դեւերին մի վայրում՝ *թիլ*ում, կամ՝ ոգի *թիլ*երին մի հողաբլուրի տակ հաւաքելու, կամ՝ մի կոնկրետ *թիլ/ոգու* հնազանդեցնելու կարողութիւնը, այնպէս էլ, օրինակ՝ Երիզայի *թիլ* աւանի Նանէին, ով, ի դէպ, նոյնպէս խեթական ծագում ունէր²⁷⁷,

277 Գ. Капанцян, Хетские боги у армян, Изд-во Гос. университета, Ереван, 1940.

եւ իրենից ոչ հեռու գտնուող Երիզայի Անահիտ աստուածուհու հետ մասամբ ժառանգել էր խեթական Տելիպիլիս աստուծու բերքաբեր գործառնութիւնները²⁷⁸:

Ք. ա. Ա. Հազարամեակի էթնա-քաղաքական բոլորովին այլ զարգացումների ու նաեւ Հայկական հաւաքական էթնիկական ինքնութեան կարծրացման ընթացքում խեթական կրօնական նախնին ազդեցութիւնը նուազել էր, *թերեւս* նաեւ ազգայնացել էր եւ վերածեալու որպէս տեղական կրօնական պաշտամունքների մաս: Զօրացել էր նաեւ յունական եւ ասորա-իրանական կրօնական ազդեցութիւնը, չիսօսելով արդէն ուրարտականի մասին: Խեթական *telip/թիլ*երը պէտք է իրենց նշանակալի դերը գիշէին նոր ոգիներին եւ աստուածութիւններին: Խեթական գլխաւոր Տելիպիլիս աստուածը բարի աստուած էր, բայց միաժամանակ կարող էր ցասման բռնկումներ ունենալ եւ մարդկանց զրկել բարիքից: Ինչպէս հիմնական առասպելում նրա ամպուլի աստուած Հայրն է ասում. «Իմ որդի Տելիպիլին այստեղ է, նա ցասման մէջ անհետացել է եւ իր հետ տարել բոլոր բարիքները»²⁷⁹: Հէնց առասպելն էլ սկսում է Տելիպիլի անհետացմամբ, որին յաջորդել էին ջրերի ցամաքումն ու բուսականութեան չորացումը, որից արտա-

278 Արեւմուտքից Բարձր Հայքին սահմանակից Բասեմում տարածուած մի աւանդազրոյցի համաձայն՝ Նանէն եւ Արաքսը (Արաքս գետը) Անահիտի դուստրերն էին եւ բոլորը միասին ապրում էին Բիգգեօլի սարերում: Անահիտն իր աղջիկներին հրամայել է, որ Արաքսը ջուր դառնա, իսկ Նանէն՝ հաց, եւ որպէս սնունդ ծառայէն ժողովրդին: Երկուսն էլ հաշտութեան մայրերն էին ու երկրին տալիս էին հաց եւ ջուր: Դրա համար էլ Արաքսն ճշմանակում է գետ, ջուր, Նանէն՝ հացերէն ճշմանակում է մայր տանտիկին, իսկ պարսկերէն ու քրդերէն՝ հաց (Պ. Ա. Հակոբյան, Ներքին Բասեմի ազգագրությունը եւ բանահյուսությունը, էջ 257):

279 В. Н. Топоров, К объяснению некоторых славянских слов мифологического характера, с. 30 (քերտած է առասպելի արձանագրութեան հատուածը):

ծեալ՝ մեծ սովն ու ծարաւը: Յայտնի է, որ *telip* աստուածները/ոգիները երկրնոյթ էին: Եթէ նոյնիսկ խեթական միջավայրում դրանց հիմնականում բարութեան որակներն էին աշխատում, ապա այլազգի միջավայրում, յատկապէս՝ խեթական իշխանութեան թուլացման ու վերացման պայմաններում, կարող էին ընկալուել չար ուրակներով՝ կախուած դրանց տարածման, վերաէթնիկացման/ազգայնացման եւ առհասարակ խէթերի հետ ունեցած յարաբերութիւնների, դրանց փոփոխութեան ու նոր զօրացող կրօնական հոսանքների հետ յարաբերութիւնների հանգամանքներից: Եթէ այլք/թպլիները նոյնիսկ բարի *telip*-ներից էին ծագում, ապա աւելի ուշ, առնուազն նախաքրիստոնէական Հայաստանում դրանք անկասկած արդէն չար ոգիներ էին, եւ Եգիպտոսի Կողբացին Ե դարում ստիպուած էր դրանք դասել լուսնոտութիւն/այսահարութիւն/ դիւահարութիւն յարուցող չար ոգիներին՝ դեւերի կարգում, որոնք «ըստ լուսնոյ յայտնին»:

Բայց «դեւ» հաւաքական անունը ժողովրդի մէջ չի մոռացրել դրանց կոնկրետ անունները, եւ դրանք մնացել են «թալ»/«ալք»/«թեպլ» անուններով ոգի/դեւեր: Ենթադրելի է, որ նոյնն էր նաեւ յունական *թելքիներ*ի դէպքում: «Արհեստաւոր», «ստեղծագործ» *թելքիներն* աստիճանաբար վերածուել են չար, պատժուելիք դեւերի:

Աւելի ուշ, երբ արդէն քրիստոնեաներն էին կործանում մեհեանները եւ դրանք թաղում հողի կամ քարերի տակ, դրանց «թաղման» վայրերը (կամ դրանց մի մասը) կարող էին «թիլ» անուանուել, հաւանաբար՝ որպէս նախաքրիստոնէական «թելերի»՝ դեւերի կացարանների մասին պատկերացումների աւանդականացած ընկալում: «Թիլ» կացարանների ոգի/դեւերը չէին կործանուում, չէին մահանում, չէին անհետանում, ինչպէս բացատրում էր նաեւ

քրիստոնէութիւնը: Դեւերին նոյնպէս Աստուած է ստեղծել, նրանք ունեն Աստուծոյ տրուած գործառնութիւններ, եւ դրանց պէտք էր հալածել, դրանց դէմ պէտք էր պայքարել, պայքարել պէտք էր դրանց գործառնութիւնների դէմ: Բլուրների տակ մնացած ոգիները/դեւերը չէին անհետացել, այնտեղ տանջւում էին, ուստի երկար ժամանակ մարդիկ շարունակում էին այցելել «թիլ» կոչուող բլուրների տակ թաքցուած նախնիներին իրենց հարազատ սրբավայրերը, որոնք երբեմն աստիճանաբար դառնում էին ուխտավայրեր, եւ զարմանալիօրէն մինչեւ ի դարի սկզբները, իսկ երբեմն՝ ցայսօր, շարունակում են սրբազան լինել այդ տարածքներում ապրող բոլոր ազգերի բնակչութեան համար, ուր գնում են ուխտի, գոհաբերութիւններ են անում եւ որտեղից սպասում են զանազան արձագանքներ՝ առողջութեան, յաջողութեան: Կամ՝ ընդհակառակը, *թիլ/դեւերը* քրիստոնէութեան կողմից չար ոգիներ էին համարուել, եւ մարդիկ դրանց «բնակութեան» վայրերը գնում էին դրանցից սպասուող սպառնալիքները կանխելու՝ սիրաշահելու համար: Բնական է, որ միջնադարեան դրաւոր աւանդոյթը չար ոգիների կոնկրետ անուններ համարեա չի պահպանել: Դրանք բոլորը պարզապէս դեւ էին կոչւում: Քրիստոնէութեան ընդունման շրջանում քանդուող մեհեաններից «փախչում» կամ «ինքնապաշտպանում» էին ոչ թէ կոնկրետ չար ոգիներ, դեցուք՝ «թիլ»-եր, այլ ընդհանրական «դեւեր», ինչպէս տեսնում ենք Թորդանի Բարշամինայի եւ Երիզայի Անահիտի մեհեանների կործանման ազաթանդեղութեան նկարագրութիւնից: Դարանադեաց գաւառի Թորդան գիւղում գտնուող Սպիտակափառ Բարշամինայի մեհեանը կործանելուց յետոյ «դեւերը այլակերպ ձեւերով փախստական դարձան», իսկ «Եկեղեաց գաւառում Հայոց թագաւորութեան մեծ եւ բուն մեհեաններում, պաշտամունքի վայրերում դեւերը երեւացին: Երեզ աւանի Ա-

նահիտի մեհեանում դեկերը վահանաւոր զօրքի նմանութեամբ հաւաքուած մարտնչում էին եւ մեծագոյն աղաղակներով լեռները թնդացնում: Նրանք փախստական դարձան, եւ նրանց փախչելու ժամանակ բարձրաբերձ պարիսպները կործանուեցին հարթուեցին»²⁸⁰:

Չի բացառուում, որ մեհեան «թիւանոց»/«դեւանոցները» երբեմն նուաճում էին դրանք պաշտպանող հեթանոսների արեան հեղեղներով, եւ դա լաւ յայտնի էր Յովհան Մամիկոնեանին, ով այս դեւանոց մեհեանների նուաճումից աւելի քան 360 տարի անց բնականօրէն է գրում, որ Տարօնում պարսիկների դէմ կռուում նուաճուած յաղթանակի վայրը Թիւ անունով կոչելու պատճառը «արեան հեղեղներն» էին («եւ այնչափ կոտորեցին զնոսա, մինչեւ հեղեղատք արեանց ելանէին, որ եւ Թիւ կոչեցաւ անուն տեղւոյն»): ԺԹ դ. սկզբին Հ. Ղ. Ինճիճյանը տարակուսել է այդ բացատրութիւնից. «Յիշատակի առ Յովհանու Մամիկոնէի: Անծանօթ ստուգաբանութիւն ինչ անուան յասելն. «Եւ այնչափ կոտորեցին զնոսա (այսինքն զպարսիկս) մինչեւ հեղեղատ արեան ելին, որ եւ Թիւ կոչեցաւ անուն տեղւոյն այնորիկ»»²⁸¹: Յովհան Մամիկոնեանի երկի արեւելահայերէնի թարգմանիչ Վ. Վարդանեանը ի դարում նոյն կերպ տարակուսել է. «բայց թէ ի՞նչ կապ ունի այստեղ «արեան հեղեղները» Թիւ անուան հետ՝ մնում է անհասկանալի: Դա էլ, ըստ երեւոյթին, Յովհանին յատուկ եւ սաղական Հնարովի մեկնութիւններից ն է»²⁸²: Պիտի ենթադրել, որ Յովհանի ժամանակակիցների համար Թիւ անուան կապը արեան հեղեղներին հետ հասկանալի էր: Ի վերջոյ, Մամիկոնեանների համար պարսիկները հեթանոսներ էին:

280 Ագաթանգեղոս, էջ 122-123:

281 Հ. Ղ. Վրդ. Ինճիճեան, *Ստորագրութիւն...*, էջ 104:

282 Հովհան Մամիկոնյան, *Տարոնի պատմությունը*, Երեւան, «Սորոհրդային գրող», 1989, էջ 161:

Այս իմաստով ուշագրաւ է նաեւ Ալիշանի մի հաղորդումը Կիլիկիայի նախկինում՝ ըստ երեւոյթին Եպիփանիա կոչուած քաղաքի մասին, «ուրանոր ասէ Կիկերոն (ի թղթին առ Կատոն) բանակեալ ՚ի ժամանակի մարտիցն Կիլիկիոյ, յետ նորա Պոմպէոս բնակոցոյց անդ զոմանս ՚ի յելուզակացն նուաճելոց: Եպիփանիա առ քրիստոնէութեամբ թեմ մի էր Բ Կիլիկիոյ, եւ հայրենիք արիանոսաց եւ կռապաշտից Եգիպտացոց՝ սպանաւ ի նոցանէ: Ի հարաւոյ սորին են ա՛յլ աւերակք յանուանեալ տեղւոյ Գարագայա (Սեաւ քարաժայռք), եւ համարին յոմանց յոյն Կաստարալայ... զարդիս տեղիս այս կոչի Թիւ Արագիլ»²⁸³:

Այն փաստը, որ ալ/ալքերին եւ ալ ոգիների ստորգետնեայ մեկուսացման ու դրանց վերահսկման պատկերացումը տարածուած էր՝ կարելի է վկայուած համարել այդ կարգի հաւատալիքներով հարուստ Դերսիմի եւս մի օրինակով: Դերսիմի Բոլոմերիի շրջանի քրդաբնակ Պարտի գիւղը հարուստ էր սրբավայրերով: Սրբազան էին նաեւ գիւղի մօտի բարդիների անտառը եւ դրա արեւելեան կողմում գտնուող Ս. Եղիայի կիսակործան տաճարն ու արեւմտեան կողմում գտնուող Գաբրիէլ Հրեշտակապետի (Էզրաիլ) քարափոր մատուռը: «Գիւղից վեր հսկայ ապառաժի տակ գտնուում էր մի մեծ գետնուղի, որը խորանում էր դէպի լեռան սիրտը... գետնուղու ներսում կար շատ տաք ջրով հանքային աղբիւր... Աւանդաբար պատմում էր, թէ հանքային գետնուղու մէջ բնակում են ալքեր եւ շուտներ, որոնք հալածուած են բարդիների փրկից եւ բանտարկուած այդ այրի խորութեան մէջ, եւ որոնց վառած կրակով է, որ հանքային աղբիւրի ջուրը լեռնային աւազանների մէջ կ'եռայ ու ժայռերից դուրս կը ժայթքի... բարդիների անտառի տէրը՝ փայլըրը միշտ հսկում է այդ չար ոգիներին: Երբեմն, երբ լեռը

283 Սիսուան, էջ 397:

սարսուում էր, եւ ժայռերը դղրդում էին, չարի եւ բարու պատերազմին էին դա վերագրում: Նման պատերազմների ժամանակ էզրայիլն էլ օգնութեան էր հասնում եւ բարիին պաշտպան սրբերը յաղթում էին չարին: Ու երբ պատերազմը դադարում էր, երկիրը խաղաղում ու արեւը ծագում, ամբողջ գիւղի ժողովուրդը դուրս էր թափում ողջունելու արեւածագը, որ գալիս էր աւետելու սրբերի յաղթանակը: Նոյն օրն իսկ հաւաքական մատաղներ էին անում եւ խրախմանութիւններ սարքում...»²⁸⁴ : Արդեօ՞ք այս գիշերային կռիւր վկայութիւնն չէ այն մասին, որ ա) ալքերը թիւերի նման կամ հէնց որպէս թիւեր՝ դեւեր, թաղուած էին գետնի տակ, բ) ալքերը դեւերի այն «չար այս» դաս/տեսակից էին, որոնք, ինչպէս Եզնիկ Կողբացին է ասում, լուսնի նման կամ լուսնի հետ էին դուրս գալիս եւ արեւի դուրս գալուց յետոյ պիտի պարտուէին: Ուշագրաւ է նաեւ, որ այս աւանդազրոյցում ալքերն ու շուտները միասին են. շատ հազուադէպ երեւոյթ հայկական հաւատալիքների պատկերացումներում, որոնցում շուտներին աւելի յաճախ վերագրում էր մարդկանց բնակարաններում կամ գոմերում ձմեռուայ ընթացքում գոյատեւող դեր: Բայց որոշ նիւթեր, այնուամենայնիւ, ցոյց են տալիս, որ սրանք նոյնպէս վտանգաւոր էին: Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է նաեւ Դերսիմի խոսքի շրջանի քրդաբնակ/նախկին հայկական Արտաբերդ գիւղի մօտ գտնուող Շուտի քարի հետ կապուած հաւատալիքը: Շուտի քարը ժայռերից անջատուած, գետնի ընդերքից դուրս ցցուած, առանց որեւէ յենարանի կանգնած միակտոր մի ապառաժ էր՝ մօտ 50 մետր երկարութեամբ: Իբր թէ «շուտ» ամետր երկարութեամբ: Իբր թէ «շուտ» անունով չարքը երեխաներին գողանում է, այդ ժայռի կատարից ցած գցում, ապա ա-

284 Գ. Հալաջյան, *Դերսիմի հայերի ազգագրությունը*, էջ 66:

րիւնը ծծում եւ մարմինը թաղում, որպեսզի թարմութիւնը կորցնելուց յետոյ ուտի²⁸⁵: Շուտի գործառնութիւնը հայոց մէջ ուսումնասիրուած են, եւ նիւթերի մէջ երեխայ սպանելն ու ուտելը նոյնպէս գրանցուել է²⁸⁶:

Միաժամանակ, առիթն օգտագործելով՝ անդրադառնամ հայ ժողովրդական ծէսերում շուտին վերաբերող մի դրուագի, որը, թերեւս, ակնարկում է նրա լուսնային կապը եւ ալ/ալքերի հետ միասին նոյն վայրում մեկուսանալու հանգամանքը. հայերը հաւատում էին, որ Տեառնընդառաջի տօնին վառուող խառոյկի կրակն այրում է «շուտ» եւ «խոնջող» կոչուող ոգիներին/դեւերին, երեխաների գլխարկին/գլխաշորին մօմի կաթիլներ էին կաթեցնում, որպէսզի այդ գիշեր «շուտ»-ները նրանց չտանեն, համոզուած էին, որ այդ գիշեր ծնուած երեխաները շատ չար ու կրակոտ են լինելու, եւ սովորաբար աղջիկներին «լուս-խաթուն» էին ասում, տղաներին՝ «լուս պարոն»²⁸⁷: Արդեօ՞ք այս «լուս»-ը «լուսնի» կամ լուսնային ոգիների հետ կապ չունի եւ «շուտին» չի միաւորում Կողբացու «ըստ լուսնոյ յայտնին» դեւերի խմբում:

Հարց է՝ միմեանցից անկախ զուգահեռ գոյութիւններ էին արդեօք յունական թիւքիները եւ հայկական թիւքերը, թէ՞ միմեանց հետ փոխկապակցուած դրանց անուններն ու շատ ընդհանուր գործառնութիւնը վկայում են դրանց ընդհանուր, հաւանաբար՝ խեթական ծագման կամ խեթական «ազգակցութեան» մասին:

285 Անդ, էջ 43:

286 James R. Russell, *An Armenian Spirit of Time and Place: The Shvot*

(<https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/11339379/Shvot%20JRR.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)

287 Հ. Խառատյան-Առաքելյան, *Հայ ժողովրդական տոները*, Երեւան, 2005, էջ 56:

Շամիրամը եւ թիլ/թիւերը

Հայաստանում՝ որտեղ Շամիրամի հետքեր ապուրը՝ սառեցնելու նպատակով, կողմից էլ, իբր զաւելտ, արագօրէն ասում էր. «գել-գետ տակ, Գել-գետ տակ», այսինքն՝ Գայլ գետն անցնի ապուրի տակ եւ սառեցնի ապուրը»²⁸⁹։ Սոյն աւանդազրոյցներում մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցութեամբ ուշագրաւ ենք համարում, որ ա) Տարօնի Գայլ գետը կապուում է Շամիրամի անուան հետ, իսկ Դերսիմի Գայլ գետը կոչւում էր նաեւ Թիլ, բ) Շամիրամը հողի տակ է անցկացնում Գայլ գետը, ինչպէս Թիլ/Թիւերին էր անցկացրել հողի տակ։

Գեղամայ լեռների արեւմտեան ստորոտում յառնող բլուրը «Շամիրամի բլուր» է կոչւում, ըստ աւանդութեան, որովհետեւ «յստորոտի այս բլրակի բանակեցաւ նա զօրօքն ասորեցեաց»²⁸⁸։

Ուշագրաւ է, որ Վան քաղաքի մօտի Վարագայ սարի տակից բխող Գայլ գետի շուրջ պտտող աւանդազրոյցներում գործուն դեր ունի Շամիրամը։ «Շամիրամ թագուհու օրօք Գայլ գետը Շամիրամի բերդի արեւմտեան ստորոտում մի նեղ անցք բաց անելով, հոսում եւ ողողում է անհամար տներ։ Իմանալով այդ մասին, Շամիրամը իսկոյն գալիս է դէպքի վայրը (Արտոս լեռան մօտ), իր ոսկեթել մագերից պարսատիկ հիւսում եւ մի քանի մեծ ժայռեր է նետում գետի մէջ, մինչեւ բերդի ստորոտը։ Ապա իր նազնազ աղջկայ հետ հազար հակ բամբակ է խրում ջրի բերանը, ահագին ժայռեր շարում բամբակի վրայ»²⁸⁹։ «Մի անգամ Շամիրամ թագուհու տղան այս գետում լողանալիս խեղդւում է։ Շամիրամը զայրացած ուզում է կորցնել գետը։ Եօթ հակ բամբակ է խցկում նրա ակի մէջ, քար ու հող է լցնում վրան, մեծ-մեծ քարեր դարսում։ Գայլ-գետը, սակայն, հողի տակից իրեն համար նոր ճանապարհ է բաց անում, անցնելով Վանի քաղաքամիջով»²⁹⁰։ Այս աւանդազրոյցը 1939 թ. գրանցած բանահաւաք Սենեքերիմ Շալջեանը յաւելել է իր ծանօթագրութիւնը. «Երբ թանապուրը կամ ոսպնապուրը տաք

լինէր, ճաշողը կողմից գդալով խառնում էր ապուրը՝ սառեցնելու նպատակով, կողմից էլ, իբր զաւելտ, արագօրէն ասում էր. «գել-գետ տակ, Գել-գետ տակ», այսինքն՝ Գայլ գետն անցնի ապուրի տակ եւ սառեցնի ապուրը»²⁹¹։ Սոյն աւանդազրոյցներում մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցութեամբ ուշագրաւ ենք համարում, որ ա) Տարօնի Գայլ գետը կապուում է Շամիրամի անուան հետ, իսկ Դերսիմի Գայլ գետը կոչւում էր նաեւ Թիլ, բ) Շամիրամը հողի տակ է անցկացնում Գայլ գետը, ինչպէս Թիլ/Թիւերին էր անցկացրել հողի տակ։

«Շամիրամը տղամարդու շորեր հագած թագաւորութիւն է անում։ Նա Վանի կողմերից շարունակ աղջիկներ է տանում եւ առագաստի երկրորդ օրը սպանել է տալիս, որպէսզի իր կին լինելը չյայտնուի։ Մի անգամ էլ մի ներքինի (քոսայ) տղայ, սպանուած աղջիկների համար կամենալով վրէժխնդիր լինել Շամիրամից, կանացի շորեր հագած մուտք է գործում պալատը։ Այստեղ նա նկատում է, որ Շամիրամը կին է, եւ պալատից դուրս վազելով կանչում է «Շամիրամը կին է, Շամիրամը կին է»։ Շամիրամը ընկնում է նրա յետեւից եւ իր քառասուն հիւսակ մագերից պարսատիկ շինելով, մի մեծ քար է չարտում նրա կողմը։ Սաստիկ բարկացած լինելով Շամիրամը փոխանակ «վրը քոսին» (քոսայի վրայ) ասելով, ասում է «վրը փոսին» (փոսի վրայ)։ Քարը ընկնում է Արտամէտի ձորը, փոսի մէջ»²⁹²։ Քարը Արտամէտում ցոյց էին տալիս մինչեւ ի դարի սկզբները։ Սոյն առասպելը միակն է, որում Շամիրամի որեւէ գործ ոչ թէ բլուրի, այլ փոսի հետ է առնչուել, ինչը կատարուել է նրա սխալի հետեւանքով։ Բայց յատկանշական է, որ Արտամէտում գտնւում էր Ս. Թալալոս ուխտատեղին ²⁹³։ «Թալ»-ը կրկին ուղեկցում է Շամիրամին, նոյնիսկ փոսի դէպքում։

տատեղին ²⁹³։ «Թալ»-ը կրկին ուղեկցում է Շամիրամին, նոյնիսկ փոսի դէպքում։

Ուշագրաւ աւանդազրոյց է յիշատակում Հ.Հ. Ղ. Ալիշանը Թալիւնի մօտի Թալիշ/Արուհ գիւղի մասին, որից ոչ հեռու գտնւում է Շամիրամ անունով գիւղ՝ որպէս ասորական Շամիրամ թագուհու հանգրուանի (շիրիմի²⁹⁴) յիշատակ. «Փոքրիկ վիճակա թալիշայ կամ Արուհայ, ունի զստորոտս եւ զդաշտագլուխ հարաւակողման Արագածու, ընդ մէջ Թալիւնայ՝ յարեւմտից... Որպէս ի Թալիւն եւ ի սորա դաշտագետնի ամբառնան բլուրք եւ լեռնակք... Փոքր մի հեռի ... նշանակի ամայի գետ մի կամ հանգրուան Շամիրամ անուն... Աւանդական եւ աղուական իմն դէպք պատմին յԱրուհ, ի Քարոզգիրս ստորին դարուց, ի յիշատակի Սրբոյ Լուսաւորչին, որոյ օրհնութեամբ ասեն անվնաս գործեալ զազգ վնասակար օձիցն՝ զոր ի գուր վիրապի իւրոյ արկեալ էին, մինչեւ տղայոց խաղալ նոքօք, եւ կոչել Օձս Սրբոյն Գրիգորի։ «Վասն որոյ պատմի եւ այլ ինչ ականջալուր եղեալ ի տեղւոյ ընակչացն։ Է գիւղ մի յաշխարհին յայն՝ որում անուն կոչի Արուհ, յորում տղայ մանկունքն արածէին զխաշինս իւրեանց յանդաստանին. եւ, որպէս ասացաք, ըստ սովորութեանն առեալ յօձիցն՝ խաղ արարեալ զբօսնուին. եւ ընդ երեկս ի դառնալն ի շէնն՝ զտտունս օձիցն ընդ միմեանս կապեալ՝ կախէին զծառոց ոստոց, զի ի միւս օրն պատրաստ գտանեն եւ զբօսնուն։ Դէպ եղեւ զի դաւուրս ինչ ոչ եկին անդ, այլ յայլ կողմն գնացին. եւ յետ աւուրց դարձեալ եկին անդ, եւ գտին զօձսն ուր կախեալ էին, եւ կամեցան առնուլ եւ խաղալ. եւ մի ոմն կորացուցեալ զթիկունս, եւ այլ ոմն ի վեր ելեալ առնուլ զօձսն, եւ նոքա դառնա-

ցեալք ի չարչարանս կախաղանին, եհար մի ի նոցանէ զձեռն մանկանն. եւ ի սաստիկ կսկծանացն ջուր հեղաւ ի նմանէ ի վերայ ներքոյ կացելոյն. եւ հարեալն իսկոյն փչեաց զոգին, եւ միւսն յետ երկուց աւուրց մեռաւ։ Եւ այս նոցա պատահումն՝ որ անողորմ զանվնաս սողունն չարչարեցին, այլ եւ յանդիմանութիւն նոցա՝ որք ոչ ի սքանչելեաց այլ ի բնութենէ զանվնաս լինել սողնոցն համարէին»²⁹⁴։ Այս աւանդազրոյցում մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցութեամբ յիշենք, որ հայերի կողմից գել/վիշապները, ուրեմն՝ հաւանաբար նաեւ Թիւերը օձերի կերպարանքով էին ընկալւում, որ Արուհից ոչ հեռու Շամիրամ անունով գիւղն էր, եւ այն հեռու էր «Թալ» արմատով Թալիշ եւ Թալիւն բնակավայրերից, փորձենք պատկերացնել Թալիւնի շրջակայ բլրակները եւ Թալիշ/Արուհն ինքը որպէս Շամիրամի կողմից սարքուած Թիւեր՝ դեւերի բնակութեան համար պատրաստած հողաբլուրներ։

Ինչո՞ւ է, այնուամենայնիւ, հայոց մէջ հէնց Շամիրամի անունը կապուել Թիւ-դեւանոցների հետ։ Կարծում եմ, հարցի պատասխանը պարզ է։ Անկախ նրանից, թէ իսկապէս պատմական կերպար է Շամիրամը եւ թէ իսկապէս թագաւորել է Ասորեստանում Ք. ա. թ դարում, դատելով նրա առաջաւորասիական եւ նոյնիսկ աֆրիկեան գործունէութեան մասին առասպելական պատմութիւններից, Աշուրի իրական տիրակալները պիտի փորձած լինէին վերացնել ասորեստանեանի հետ մրցակցող այլ աստուածութիւնների պաշտամունքները եւ պետութիւնների ու մարդկանց կեանքում դեր ունեցող անդրմարդկային ուժերը, տուեալ դէպքում՝ դեւերին։ Վերացնել, կամ ցոյց տալ, որ դրանք ենթարկւում են իրենց կամքին։ Ըստ յունական առասպելաբանութեան՝ Շամիրամն ինքն աստուած էր՝ Դեմետր աստծու դուստրը։ Զօրքից, զէնքից եւ

²⁸⁸ Ավանդապատում, էջ 31:

²⁸⁹ Աւանդապատում, էջ 88: Քաղուած է «Քարացածները» խորագրով աւանդավէպից: «Ծաղիկ», 1895, թիւ 10: Հմմտ. Ե. Լալայեան, Վասպուրական, էջ 25:

²⁹⁰ Աւանդապատում, էջ 88: Սենեքերիմ Շալջեանի ձեռագիրը գտնւում է ՊԹԱ արխիւում, № 55, էջ 14:

²⁹¹ Աւանդապատում, էջ 435:

²⁹² Աւանդապատում, էջ 70: Քաղուած է Ե. Լալայան, Վասպուրական, էջ 27-28:

²⁹³ Ե. Լալայան, Վասպուրական, ազգագրութիւն, Վան, Տոսպ եւ Հայոց ձոր. Մարդաբանական համաժողով տեղեկութիւններ, հտ. 20, № 2, Թիֆլիս, 1910, էջ 183:

²⁹⁴ Այրարատ: Բնաշխարհ Հայաստանեայց, էջ 145:

Ֆիզիկական ներգործությունից զատ ստեղծվում են շրջանառության մեջ էին դրվում Ասորեստանի արքաների ամենազորության մասին առասպելներ: Հայոց դէպքում բոլորովին պատահական չէ Շամիրամի զորքերի կողմից մեռնող-յարուրիւն առնող աստծու գործառնություններով հայոց Արա Գեղեցիկ թագաւորի զոհուելու մասին աւանդազրոյցը:

Եթէ հայկական պատկերացումը թիւերի՝ դեւերի խտօնիկացումը կապում է Շամիրամի հետ, ուրեմն ժամանակագրորէն այն մօտ է յունական իրականութիւնում թելքին-թիւ-դեմոնների հետ տեղի ունեցող գործընթացին: Մօտաւորապէս նոյն դարաշրջանում կամ մի փոքր աւելի վաղ խեթական Տալապինու աստուածութեան հետ կապուող պաշտամունքային կերպարները Յունաստանում աստիճանաբար վերածել են էպիքական դրական կամ բացասական կերպարների, իսկ դեմոնական խումբը ներկայացնող թելքինները «թաղուել», «խտօնիկացուել» են կամ ցրուել-ձեւափոխուել:

Ամփոփում

Թիւ-, թալ-, թել- կամ այդ արմատով կազմուած անունները հայերի մէջ շատ տարածուած էին եւ տարբեր: Այդ անունները կրում էին բնակավայրեր, ուխտավայրեր, սրբազան ծառեր, գետեր, առուներ, գերեզմաններ, ամրոցներ եւն: Մեծ հաւանականութեամբ՝ «թիւ» բառը ծագում էր խեթական *Ta-a-li-i-pi-in-nu* աստուածութեան կամ ցածրակարգ աստուածների/ոգիների մի խմբի, տեսակի հաւաքական իմաստ ներկայացնող խեթական *telipi/telip* հասարակ բառից (տեղիայ/տեղիպ = աստուածներ կամ ոգիներ), որոնք ըստ երեւոյթին Հայաստանում տարածուել են Ք. ա. Բ հազարամեակի երկրորդ կէսին: Խեթական թագաւորութեան ազդեցութեան վերացումից եւ Ասորեստանի հզօրացման ընթացքում, հաւանաբար Ք. ա. Ա հազարա-

մեակի սկզբներին «թիւ» / «թիւերը» ասորական գաղափարական ճնշման, թերեւս նաեւ հայկական էթնիկական ինքնութեան զարգացման ազդեցութեամբ աստիճանաբար պաշտամունքի առարկայ աստուածութիւնների անուններից «թիւ»-ը վերածել է «դեւ» իմաստով ալ, թալ, թալայ եւն աւանդներով ոգիների «թաղման» կամ «կուտակման» հոդով ծածկուած վայրերի՝ հողաբլուրների անուն, զուգահեռաբար մնալով որոշ, մասնաւորապէս խեթական աստուածութիւնների գործառնությունների ազդեցման հետեւանքով առաջացող մեհանների գտնուելու վայրի բնակավայրերի անուն (ինչպէս նաեւ աստուածուհու մեհանը եկեղեցի գաւառի թիւ աւանում): «Թիւ»-երը վաղ քրիստոնէութեան շրջանում իրենց «բնակութեան» վայրերից վաղուած կամ փախած, բայց ժողովրդական հաւատալիքներում շարունակուող ժողովրդական պաշտամունքների դերակատարների՝ հեթանոս աստուածութիւնների կամ «դեւերի» անունով ուխտավայրերի անուններ էին: Երբեմն «թիւ» էին անուանում նաեւ պատերազմների ժամանակ տեղի ունեցած մեծ արիւնահեղութեան վայրերը, ինչպէս Մուշ քաղաքի մօտի թիւն էր: «Ալ»/«ալք»/ «թալի»-ի, ի վերջոյ՝ «թիւ» դեմոնների տարածութիւնը, նիւթերից դատելով, առաւել բնորոշ էր խեթական ազդեցութեան աւելի ենթակայ Արեւմտեան Հայաստանին կամ նոյնիսկ դրա՝ Հայաստանի առաւել համապատասխանող հատուածին, բայց հանդիպում էր նաեւ արեւելահայերի մէջ, ինչը հասկանալի է այդ բառի կրօնական իմաստի ազդեցման էթնիկացման դէպքում: Խեթական ազդեցութեան նուազման, ասորա-յունա-իրանականի մեծացման ընթացքում նախկինում ազդեցիկ *telip*/թիւերից մնացել են ալ/ալք/թալայ ոգիները եւ ըստ ամենայնի՝ թիւերի նախկին պաշտամունքի վայրերի թիւ տեղանունները: Պաշտամունքային եզրոյթներն առհասարակ յաճախ են տեղանուններ

րի հիմք հանդիսացել, եւ թիւ դրանցից միայն ն է²⁹⁵:

Կիլիկիայում եւ Մեծ Հայքի արեւմտեան մասի որոշ վայրերում «թիւ» տեղանունը հեշտ միացաւ այդ տարածքներում աւանդական սեմալեզու աշխարհի՝ արաբերէնի, ասորերէնի գործածական «բլուր» իմաստին՝ կցորդուելով այլ յատկանշական բառ-անունով, եւ բոլորովին շրջանցուեց դրանց նախնական կրօնական-հաւատալիքային ծագումը, իսկ միջնաշխարհում եւ արեւելքում մնաց նախնական արմատով: Այն փաստը, որ Մեծ Հայքի միջնաշխարհում եւ արեւելքում մինչեւ ԺԹ դար թիւեր քիչ են յիշատակում՝ բացատրելի է: Թիւ-ը գերազանցապէս հեթանոսական կրօնական պատկերացումներից էր գալիս, երկար ժամանակ նախաքրիստոնէական աւելուած սրբավայրերի շուրջ բնակավայրեր էին առաջանում, մինչեւ դրանք չկորցնէին իրենց կրօնական-հեթանոսական անցեալի յիշողութիւնը եւ թիւն ու դրա հոլովական ձեւերը չզառնային աշխարհիկ ընկալումների մաս:

Թիւ արմատով բնակավայրերի բնակչութիւնը ուշ միջնադարում դեռեւս զգալի չափով, յաճախ՝ գերազանցապէս հայկական էր, սակայն մեծ մասում խառն ապրում էին արեւմուտքում՝ ասորիներ, արաբներ, յոյներ, կենտրոնում՝ բուն Բարձր Հայքում, Ծովքում, Տարօնում նաեւ քրդեր, զազախօս ալեւիներ, եզդիներ: Մեզ

համար կարեւոր է վաւերացնել, որ թէ՛ թիւերի առկայութիւնը, թէ՛ թիւերի շուրջ շարունակուող պաշտամունքային սովորութիւններն ու ծնուող նորանոր ծէսերը շատ գործունեայ էին մնացել տեւական ժամանակ քրիստոնէութեանը չյարմարուող եւ դիմադրող Բարձր Հայքի եւ Ծովքի՝ միմեանց յարող յետնադոյն Դերսիմի տարածքում եւ դրա մերձ հարեւանութեան շրջանակներում՝ առանց ազգային եւ կրօնական տարբերութիւնների, թերեւս, հաստատելով այդ տարածքի բնակչութեան շարունակական այլախոհական պահուածքը:

Ի տեղի յիշենք, որ ժողովրդական կրօնական սուբյեկտների թէ՛ անուանումները, թէ՛ գործառնությունները, թէ՛ դրանց հետ կապուող ծէսերը հաւասարապէս ընդունելի ու նոյնական էին ուշ միջնադարում այս տարածքում ապրող եւ քրիստոնեայ հայերի ու ասորիների, եւ սուննի քրդերի, արաբների ու զազախօս եւ քուրմանջախօս ալեւիների համար՝ հաւասարապէս ոգեպաշտական եւ բնապաշտական (հողաբլուրների մէջ/տակ գտնուող չար ու բարի ուժեր, կողքից բխող աղբիւրներ, առանձնայատուկ քարեր, ծառեր եւն): Կոնկրետ Դերսիմի դէպքում տարածքի առանց բացառութեան բոլոր սրբավայրերը՝ նախաքրիստոնէական, քրիստոնէական, ժողովրդական-քրիստոնէական, յետադայում հաւասարապէս սրբազան էին եւ են Դերսիմի ողջ բնակչութեան համար²⁹⁶:

295 Ուշագրաւ է, որ սեմական լեզուներում նոյնպէս «թիւ» բառը կրօնական իմաստով գործածուող բառերի ճիւղ է հանդիսացել: Մասնատրապէս հրէական կրօնական լեզուում՝ իվրիտում, որում սովորաբար գոյականները ձեւաւորում են բայերի խոնարհումով, կրօնական ծէսի կարեւոր բաղադրիչ *talit*-ը (աղօթքի ժամանակ տղամարդու ուսի վրայ գցուող ծածկոցը. աշկենազիտով՝ *tales* (תלות)) ծագում է *lilot* (לילול) (կախել) բայից, որն իր հերթին կապ ունի *tel* (ל) = բլուր, յոգնակիով՝ *tilim* (טיל) = բլուրներ գոյականի հետ: Այս տեղեկութեան համար երախտապարտ եմ երաժշտահան Վիլլի Վայներին:

296 Տե՛ս Հ. Խառատեան, Հայ-ալեւիական սոցիալ-կրօնական սինթեզը Դերսիմի ալեւիների աւանդազրոյցներում, - «Հանդէս ամսօրեայ», 2014, Վիեննա-Երեւան, էջ 135-233: